

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»

Н.С. Старжынская, Дз.М. Дубініна

ЛІНГВІСТЫКА ДЗІЦЯЧАГА МАЎЛЕННЯ

Данаможнік

Мінск 2010

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2(4Бел)–923

С77

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ,
рэкамендавана секцыяй гуманітарных навук
(праатакол № 10 ад 14.09.09)

Рэцэнзенты:

кандыдат педагагічных навук, дацэнт кафедры агульнай
і дашкольнай педагагікі БДПУ *Т.В. Манцэвіч*;
метадыст упраўлення дашкольнай адукацыі, гульні
і цацкі НІА *Г.М. Брызгалава*

Старжынская, Н.С.

С77

Лінгвістыка дзіцячага маўлення : дапаможнік / Н.С. Старжынская,
Дз.М. Дубініна. – Мінск : БДПУ, 2010. – 96 с.

ISBN 978-985-501-836-1.

У дапаможніку раскрываюцца асноўныя этапы і заканамернасці асваення
дзіцем роднай мовы. Вылучаны кагнітыўныя і камунікатыўныя перадумовы
лабудовы дзіцем ранняга і дашкольнага ўзросту ўласнай моўнай сістэмы.
Аналізуюцца тыповыя адхіленні ад нормы ў маўленні беларуска- і руска-
моўнага дзіцяці.

Адрасуецца студэнтам факультэта дашкольнай адукацыі БДПУ, выклад-
чыкам, аспірантам і ўсім, хто цікавіцца праблемамі дзіцячага маўлення.

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2(4Бел)–923

ISBN 978-985-501-836-1

© Старжынская Н.С., Дубініна Дз.М., 2010

© БДПУ, 2010

Уводзіны

Маўленне дзіцяці здаўна было ў цэнтры ўвагі даследчыкаў. Першыя словы – гэта не толькі магчымасць размаўляць, а факт прабуджэння свядомасці, якая існуе толькі на аснове мовы, здольнасць асэнсавана ўспрымаць наваколле, адлюстроўваць у словах пачуцці і жаданні, асэнсоўваць свае паводзіны і кіраваць імі, фантазіраваць, будаваць у свядомасці розныя сітуацыі. Такім чынам, авалоданне маўленнем дае моцны штуршок для інтэнсіўнага развіцця гутарковай мовы і псіхікі дзіцяці. Менавіта маўленне дазваляе малому далучыцца да чалавечай культуры, стаць чалавекам.

Увесь шлях маўленчага развіцця дзіцяці ўражвае той хуткасцю і вонкавай лёгкасцю, з якой дзеці авалодваюць лексікай, граматычнымі формамі слоў, іх спалучэннямі і дапасаваннямі. Чым гэта тлумачыцца? Якія агульныя заканамернасці авалодання роднай мовай ў антагенезе? Што ў моўнай здольнасці чалавека можа перадавацца на генетычным узроўні, а што набываецца ў працэсе развіцця дзіцяці? Якія фактары, стымулы садзейнічаюць авалоданню мовай у раннім дзяцінстве? Якія сустракаюцца адхіленні ў развіцці моўнай здольнасці? У чым праяўляецца індывідуальнасць у засваенні роднай мовай асобнымі дзецьмі? Адказ на гэтыя і іншыя пытанні неабходны для выпрацоўкі педагагічнай стратэгіі развіцця і ўдасканалення маўлення дзяцей дашкольнага ўзросту.

Аўтары выдання ставяць мэту: дапамагчы студэнту разабрацца, як дзіця ўваходзіць у родную мову, якія цяжкасці чакаюць яго на гэтым шляху, якім лічыцца нармальнае маўленчае развіццё на кожным узроставым этапе. Гэта дапаможа яму ў далейшым на больш свядомым узроўні асвойваць метады і прыёмы развіцця маўлення дашкольнікаў.

Змест і структура дапаможніка адпавядаюць тыповой праграме курса «Тэорыя і метадыка развіцця маўлення дашкольніка».

1. Дзіцячае маўленне як навуковая дысцыпліна – анталінгвістыка

¶ Што такое дзіцячае маўленне?

Тэрмін «дзіцячае маўленне» мае розныя значэнні. Перш за ўсё, гэта *сукнутнасць асаблівасцей маўлення дзіцяці* (пераважна ранняга і дашкольнага ўзросту), абумоўленых ўзростам (узроўнем інтэлектуальнага развіцця) і не звязаных непасрэдна ні са спецыфікай пэўнай мовы, ні з адметнасцю маўленчай сітуацыі. Асаблівасці дзіцячага маўлення могуць быць гукавымі (спецыфіка вымаўлення тых або іншых гукаў і іх спалучэнняў), граматычнымі (спецыфіка ўжывання граматычных канструкцый, колькасныя суадносіны розных часцін мовы, дзіцячыя інавацыі) і семантычнымі (спецыфіка адбору і ўжывання слоў, развіцця паняццяў).

Па-другое, дзіцячае маўленне – *навука, якая вывучае працэс засваення дзецьмі роднай мовы*. У наш час гэта навуковая дысцыпліна носіць назву «лінгвістыка дзіцячага маўлення». На адной з канферэнцый па дзіцячым маўленні ў 1997 г. быў прапанаваны тэрмін «анталінгвістыка», які хутка атрымаў шырокае распаўсюджанне.

¶ Якія існуюць падыходы да вывучэння дзіцячага маўлення?

Вядучы расійскі даследчык С.Н. Цэйтлін вылучае два аспекты вывучэння моўных з’яў у маўленні дзіцяці. Першы з іх – «вертыкальны», заснаваны на супастаўленні адзінак і катэгорый дзіцячага маўлення з адзінкамі і катэгорыямі мовы дарослых, на падыходзе да маўлення дзіцяці «зверху», з пазіцый моўнай сістэмы дарослага чалавека. Гэта дае магчымасць дыферэнцыраваць правільнае і памылковае ў маўленні дзіцяці, вылучыць маўленчыя інавацыі.

Другі аспект умоўна назваецца «гарызантальным». Дзіцячая моўная сістэма разглядаецца як да вядомай ступені аўтаномны аб’ект. Яна адлюстроўвае дасягнуты дзіцем на бягучы момант узровень кагнітыўнага развіцця і здольнасць задавальняць яго камунікатыўныя патрэбы. У дзіцячай моўнай сістэме значэнні многіх слоў спецыфічныя, правілы ўтварэння словаформ больш простыя, чым у «дарослай» мове, і г. д. Моўнае развіццё дзіцяці можа ўявіць як паступовую змену часовых моўных сістэм, кожная з якіх адлюстроўвае ўласную, а таксама часовую, кагнітыўную сістэму дзіцяці.

Даследчыкі мяркуюць, што толькі інтэграцыя абодвух падыходаў дазволіць вывучыць у поўным аб'ёме феномен дзіцячага маўлення.

♪ *Якімі метадамі вывучаецца дзіцячае маўленне?*

Найбольш распаўсюджанымі метадамі вывучэння дзіцячага маўлення з'яўляюцца натуральныя (назіранне) і эксперымент.

Назіранне – наўмыснае, мэтанакіраванае і сістэматычнае ўспрыманне маўлення, як правіла, бывае працяглым (лангіцюдным). Вынікі назірання фіксуюцца ў дзённіках (часцей за ўсё бацькоўскіх), з дапамогай магнітафонных і відэазапісаў. Бацькоўскія дзённікі назіранняў за маўленчым развіццём дзіцяці паказваюць паслядоўнасць авалодання тымі або іншымі сродкамі мовы і бываюць двух тыпаў:

а) дзённікі агульнага тыпу, якія адлюстроўваюць засваенне дзіцем усіх структурных ўзроўняў моўнай сістэмы (фанетычнага, марфемнага, лексіка-семантычнага і сінтаксічнага);

б) дзённікі выбарчай фіксацыі, у якіх характарызуецца развіццё якога-небудзь аднаго кампанента моўнай здольнасці (напрыклад, засваенне гукавымаўлення).

Разам з сістэматычным назіраннем мэтазгодна праводзіць урывачную рэгістрацыю асобных маўленчых рэакцый дзіцяці, што дазваляе сабраць больш багаты матэрыял аб развіцці маўлення.

У анталінгвістыцы выкарыстоўваюцца наступныя віды псіхалінгвістычнага *эксперыменту*:

Асацыятыўны эксперымент. Асацыяцыя гэта сувязь, якая ўзнікае паміж рознымі прадметамі, з'явамі пры іх успрыманні. Асацыятыўны эксперымент выкарыстоўваецца з мэтай вывучэння разумення носьбітамі мовы значэнняў слоў і іх сувязей паміж сабой. На слова-стымул, названае дарослым, дзіця адказвае першым, якое прыйшло ў галаву, словам-рэакцыяй. (Эксперымент праводзіцца ў выглядзе гульні. Дарослы, які называе слова, кідае дзіцяці мяч або катае машынку, а тое хуценька робіць тое ж дзеянне ў дачыненні да дарослага і называе сваё слова.)

Методыка тлумачэння слоў дазваляе вылучыць асаблівасці разумення значэнняў слоў яго носьбітамі.

Методыка дапаўнення (распрацавана У. Тэйларам у 1953 г.) заключаецца ў тым, што дзіцяці прапануецца ўзнавіць тэкст, у якім прапушчаны асобныя словы. Гэтая методыка дазваляе прасачыць механізмы параджэння звязнага тэксту.

Методыка класіфікацыі дзіця ажыццяўляе класіфікацыю моўнага матэрыялу, папярэдне атрымаўшы аснову для такой класіфікацыі. Напрыклад, дзіцяці прапануецца адкласці малюнкi з выявамі істот, якія лягаюць (плаваюць, бегаюць); знайсці «лішняга» сярод трох-чатырох малюнкаў (з выявамі, напрыклад, трох жывёл і адной птушкі) і г. д. Гэта методыка дазваляе назіраць, якім чынам дзіця робіць аперацыю вылучэння істотных прыкмет аб'екта, а таксама абагульнення, аналізу і сінтэзу.

Метад семантычнага дыферэнцыяла (распрацаваны Ч. Осгудам у 1952 г.) дазваляе «вымяраць» не толькі сэнс слова, але і яго эмацыянальную афарбоўку. Можа выкарыстоўвацца ў рабоце са старэйшымі дашкольнікамі або малодшымі школьнікамі. Дзіцяці прапануецца размясціць слова (сказ, тэкст) на шкале з 7 дзяленняў:

добры			дрэнны			
(+3)	(+2)	(+1)	0	(-1)	(-2)	(-3)
моцна	сярэдне	слаба		слаба	сярэдне	моцна

Напрыклад, слова *ружа* ў большасці выпадкаў атрымлівае ацэнку (+3), а слова *жаба* – (-3). Розныя людзі па-рознаму ўспрымаюць адно і тое ж слова. У той жа час адно і тое ж слова ў аднаго чалавека можа займаць розныя месцы на шкале ў залежнасці ад яго настрою і стану псіхікі. Такім чынам, методыка Ч. Осгуда дазваляе эксперыментальна вылічыць блізкасць слоў адзін да аднаго, устанавіць адрозненне паміж словамі ў індывідуальнай свядомасці.

Сэння шырока выкарыстоўваюцца метады камп'ютэрнай апрацоўкі і фіксацыі дзіцячых тэкстаў (напрыклад, праграма CHILDES).

Атрыманя ў выніку эксперыментальных даследаванняў вынікі не заўсёды мае сэнс суадносіць з узростам таго ці іншага дзіцяці, бо ў кожнага чалавека індывідуальны шлях у родную мову. Важней звяртаць увагу на паслядоўнасць з'яўлення тых або іншых рыс, што характарызуюць працэс авалодання мовай.

Даследчыкамі дзіцячага маўлення сабраны багацейшы матэрыял. На кафедры дзіцячага маўлення РДПУ імя А.І. Герцэна (Санкт-Пецярбург) створаны фонд даных дзіцячага маўлення, куды ўваходзяць

бацькоўскія дзённікі; запісы спантаннага маўлення дзяцей; аўдыя- і відэазапісы маўленчых паводзін дзяцей; матэрыялы педагагічных, лінгвістычных і псіхалінгвістычных эксперыментаў; запісы расказаў дзяцей па малюнках; пісьмовыя тэксты дашкольнікаў. Аналіз матэрыялаў фонду ажыццяўляецца сумесна прадстаўнікамі розных навук – лінгвістамі, псіхолагамі, псіхалінгвістамі.

2. Гісторыя ўзнікнення і развіцця айчынай і замежнай анталінгвістыкі

Што папярэднічала з'яўленню анталінгвістыкі?

Хоць анталінгвістыка з'яўляецца даволі маладой навукай, але яна мае глыбокія карані.

Першымі звярнулі ўвагу на маўленне дзіцяці пісьменнікі, якія адлюстроўвалі ў сваіх творах яго асаблівасці (Л.М. Талстой, Н.А. Некрасаў, К.Дз. Ушынскі, А.П. Чэхаў, Якуб Колас, М. Горкі і інш.). У мастацкіх творах паказвалася агульная карціна развіцця дзіцяці (яго мыслення, маўлення, станаўлення асобы), але не вылучаліся моўныя характарыстыкі.

У той жа час дзіцячае маўленне – даўні аб'ект навуковага вывучэння. Ужо ў канцы XVIII ст. (1787 г.) з'явіўся сістэматычны агляд нямецкага вучонага Д. Цідэмана, які апублікаваў назіранні за развіццём маўлення свайго сына.

У псіхалогіі вывучэнне праблем дзіцячага маўлення пачалося ў сувязі з даследаваннем развіцця пазнавальных здольнасцей дзіцяці. З'явіліся найбольш значныя працы гісторыка і псіхалага І. Тэна «Назіранні над засваеннем мовы дзіцяці» (1876 г.), В. Прэйера «Душа дзіцяці». Не абышоў гэтага пытання і знакаміты аўтар тэорыі паходжання чалавека англійскі вучоны Ч. Дарвін, які апублікаваў запісы маўлення свайго сына (1877 г.). Затым з'явіліся дзённікавыя запісы К. і В. Штэрнаў «Псіхалогія ранняга дзяцінства да 6-гадовага ўзросту», у якіх былі адлюстраваны асаблівасці авалодання мовай іх дзецьмі. У 30–40-я гг. XX ст. была апублікавана праца В. Леапольда «Маўленчае развіццё дзіцяці-білінгва» (дзённікавыя запісы маўлення яго дачкі). Такія вядомыя замежныя псіхологі, як К. Бюлер, Ж. Піяжэ таксама зрабілі ўнёсак у даследаванне дзіцячага маўлення на раннім этапе яго вывучэння. Так, вядомым швейцарскім псіхологам Ж. Піяжэ распрацавана вядомае вучэнне аб эгацэнтрычным маўленні дзіцяці (г. зн. маўленні для сябе, не звернутым да дарослага).

У айчынай навуцы першыя друкаваныя працы па пытанні дзіцячага маўлення з'явіліся ў 80-я гг. XIX ст. У 1880 г. выйшла з друку праца І.А. Сікорскага «Душа дзіцяці», выкананая на аснове назіранняў за развіццём маўлення ўласнага дзіцяці. Прыцягнулі ўвагу даследчыкаў два вялікія артыкулы, апублікаваныя ў Варшаве ў «Русском

филологическом вестнике». У першым артыкуле (1883) А. Аляксандраў звяртаецца да ранняга ўзросту – да трох гадоў. Ён супаставіў гукі маўлення дзіцяці з фанетыкай дарослага, прадставіў гісторыю развіцця гукаў у яго гаворцы, асаблівасці ўжывання слоў і пабудовы фраз. У другім артыкуле, напісаным В. Благавешчанскім (1886), разгледжана маўленчае развіццё (лексікі, семантыкі) дзіцяці да сямі гадоў. Хоць абодва артыкулы насілі апісальны характар, не выяўлялі заканамернасцей развіцця маўлення дзіцяці, аднак іх з’яўленне адкрыла новы напрамак у навуцы.

З пачатку XX ст. маўленчая здольнасць дзіцяці стала даследавацца вельмі актыўна. У выніку чаго псіхологі, лінгвісты, пісьменнікі стварылі мноства прац, у якіх апісвалі назіранні за з’яўленнем і развіццём маўлення дзяцей, пераважна сваіх сыноў і дачок.

Сярод даследаванняў дарэвалюцыйнага перыяду вылучаюцца працы А.Ф. Леванеўскага «Маё дзіця» (1914), В.П. Вахцерава «Асновы новай педагогікі» (1915). А.Ф. Леванеўскі адным з першых не толькі апісаў свае назіранні, але і прадставіў іх вынікі ў апрацаваным выглядзе. В.П. Вахцераў упершыню зрабіў спробу прасачыць частату ўжывання дзіцем розных часцін мовы. Матэрыялы яго назіранняў за развіццём дачкі ахопліваюць большы, у параўнанні з назіраннямі іншых аўтараў, узростава перыяд: ад моманту нараджэння да 13 гадоў. Аднак названая праца не маглі выкарыстоўвацца для тэарэтычнага абагульнення ходу маўленчага развіцця, паколькі назіранні былі несістэматычнымі і выконваліся без адзінай схемы.

Псіхалагічны напрамак ў вывучэнні дзіцячага маўлення звязаны з імёнамі Л.С. Выгоцкага, П.П. Блонскага, А.Р. Лурыя, М.І. Жынкіна і інш. Псіхологі выкарыстоўвалі эксперымент, вывучалі маўленне дзіцяці ў шырокіх абагульненнях. Так, Л.С. Выгоцкі вывучаў, як і Ж. Піяжэ, эгацэнтрычнае маўленне дзіцяці, даследаваў унутранае маўленне, перыядызацыю маўленчага развіцця дашкольнікаў, стымулы маўленчых паводзін дзяцей. Але псіхологаў мала цікавіць моўны аспект маўленчага развіцця, у той час як лінгвіста прывабляюць тыя напрамкі даследаванняў, якія даюць адказы на пытанні:

- Як адбываецца авалоданне канкрэтнымі моўнымі ўменнямі – вымаўленчымі, лексічнымі, словаўтваральнымі, граматычнымі, якія тут становяцца або адмоўны тэндэнцыі?
- Якімі рысамі характарызуецца маўленчы навык у дзяцей на розных узростава ступенях?

- Як пабачыць працэс фарміравання маўлення, яго ладу ў перспектыве?

♪ *Калі пачала развівацца анталінгвістыка як навукa?*

Заснавальнікам айчынай анталінгвістыкі, яе лінгвістычнага напрамку з поўным правам лічыцца рускі мовазнаўца А.М. Гваздзёў, які зрабіў найбуйнейшы ўнёсак у вырашэнне пералічаных вышэй задач. У 1921–1929 гг. ён праводзіў сістэматычную мэтанакіраваную працу па запісе маўленчых праяў свайго сына (ад года жыцця да 9 гадоў). У працэсе збору матэрыялу навуковец абапіраўся на адзіныя патрабаванні да метаду сістэматычнага назірання за развіццём маўлення, запісы вяліся паслядоўна з выкарыстаннем фанетычнага пісьма. Апрацоўка сабранага матэрыялу праводзілася А.М. Гваздзёвым па трох накірунках: фанетыка, сінтаксіс з марфалогіяй, слоўнік.

Вучоны паказаў з дакладнасцю да аднаго тыдня з'яўленне той або іншай граматычнай катэгорыі, фанетычных адзінак, марфемных мадэлей слоў у маўленні дзіцяці. Ён падкрэсліваў велізарнае значэнне аналогій у маўленні дзіцяці; тое, што яно шырока выкарыстоўвае самастойнае канструяванне форм на аснове пачуцця мовы, практычна і неасэнсавана засвоеных яе заканамернасцей. Паказаў вялікую ролю разумення граматычных значэнняў у засваенні дзіцем розных марфалагічных і сінтаксічных з'яў. (Так, раней за іншыя катэгорыі засвойваецца лік назоўнікаў – 1 г. 10 мес., паколькі розніца паміж адным і некалькімі прадметамі вельмі наглядная.) Надзвычай важным уяўляецца вывад А.М. Гваздзёва аб апераджальным засваенні сінтаксісу: авалоданне асноўнымі сінтаксічнымі адзінкамі адбываецца значна раней, чым засваенне марфалагічнай сістэмы. Сцвярджаў, што дзеці ў першую чаргу засвойваюць усё тыповае, сістэмнае, тое, што не мае выключэнняў, адхіленняў ад агульнай заканамернасці мовы. Для засваення асаблівых выпадкаў, «тонкасцей» мовы спатрэбіцца яшчэ гады.

Вынікі работы навукоўца былі аб'яднаны ў пасмяротным выданні «Вопросы изучения детской речи» (1961), неапублікаваныя матэрыялы сабраны ў кнізе «От первого года до первого класса (1981)». Маўленчы антагенез прадстаўлены ў іх з выключнай дакладнасцю, аб'ектыўнасцю і паўнотой, таму даследчыкі ўсяго свету звяртаюцца да названых выданняў да цяперашняга часу.

Шырокае навуковае значэнне даследаванняў А.М. Гваздзёва абумоўлена тым, што развіццё дзіцячага маўлення разглядалася ім перш за

усё ў лінгвістычным (а не псіхалагічным) плане, у якім дзіцячае маўленне да той пары не вывучалася. Аднак вынікі яго даследавання маюць велізарнае значэнне і для псіхалогіі, паколькі даюць разуменне таго, што ўяўляе сабой маўленне дзіцяці на тым або іншым этапе яго развіцця.

20-я гг. XX ст. адзначаюцца поспехамі ў вывучэнні спецыфікі дзіцячага маўлення і іншымі даследчыкамі.

У 1926 г. з'явілася праца М.А. Рыбнікава «Язык ребенка», у якой аўтар аналізуе і абагульняе розныя факты дзіцячага маўлення. У прыватнасці, М.А. Рыбнікаў паказаў, што паслядоўнасць засваення часцін мовы ў дзяцей розных культур аднолькавая: спачатку з'яўляюцца назоўнікі, затым дзеясловы і некалькі пазней – прыметнікі і прыслоўі.

Матэрыялы М.А. Рыбнікава і А.М. Гваздзёва аб генезісе маўлення дазволілі ўдакладніць часавыя рамкі ўзнікнення тых або іншых новаўтварэнняў, унеслі якасныя дапаўненні ў апісанне засваення дзіцем роднай мовы.

Вялікі каштоўны матэрыял па дзіцячым маўленні прадставлены ў кнізе вядомага лінгвіста і дзіцячага пісьменніка К.І. Чукоўскага, першае выданне якой пабачыла свет ў 1928 г. пад назвай «Маленькие дети. Детский язык». У кнізе прыводзіўся багацейшы набор дзіцячай словатворчасці, прыклады тлумачэння слоў дзецьмі, шэраг глыбокіх і сур'ёзных лінгвістычных ідэй. Змешчаны дзіцячыя вершы, аналізуючы якія К.І. Чукоўскі прыйшоў да высновы, што нармальнае дзіця чатырох гадоў уздымаецца да ўзроўню пазта. Кніга К.І. Чукоўскага вытрымала больш за 20 выданняў. У далейшым яна атрымала шырокавядомую сёння назву «От двух до пяти».

Такім чынам, у канцы XIX – першай трэці XX ст., нараўне з назапашваннем эмпірычных даных аб ходзе засваення дзіцем роднай мовы ў выглядзе дзённікавых запісаў, з'яўляюцца тэарэтычныя працы, у якіх сістэматызуюцца і абагульняюцца сабраныя матэрыялы.

У 1953 г. у выніку даследчыцкага семінара, арганізаванага амерыканскімі вучонымі, узнікла псіхалінгвістыка, у склад якой уваходзіць і ўзрастаючая псіхалінгвістыка, або навука аб станаўленні моўнай здольнасці ў антагенезе. Псіхалінгвістычныя метады вывучэння дзіцячага маўлення разгледжаны ў папярэднім раздзеле.

❖ Як развівалася анталінгвістыка ў другой палове XX ст.?

Хоць анталінгвістыка зараджалася і рабіла свае першыя крокі ў Расіі (у 20-я гг. мінулага стагоддзя), аднак атрымала большае

примыненне на Захадзе. Адпаведная вучэбная дысцыпліна (language acquisition, child language) выкладаецца ва універсітэтах і каледжах у Еўропе і ЗША.

Варта адзначыць, што заходнія даследчыкі ў многім абаліраюцца на дасягненні нашых айчынных вучоных (Л.С. Выгоцкага, А.Р. Лурыя, А.М. Гваздзёва), працы якіх даўно перакладзены на англійскую мову.

У Савецкім Саюзе працы А.М. Гваздзёва, выданыя толькі ў 50–60 гг., не адразу атрымалі шырокае распаўсюджанне. Кніга К.І. Чукоўскага «Ад двух да пяці» доўгі час успрымалася пераважна як збор забаўных і «умилительных» анекдотаў.

У 60–70 гг. узнавілася цікаваць да антагенезу маўлення. У гэты час пачалося сур'ёзнае даследаванне дадзеных праблем і на Захадзе (Р. Браун, Д. Слобін і інш.). Пры вывучэнні маўленчага антагенезу заходнія вучоныя ў значнай ступені арыентаваліся на даследаванні, якія ўжо меліся ў Расіі. У наступныя некалькі дзесяцігоддзяў заходнія даследчыкі здолелі апырацца сваіх савецкіх калег – часткова дзякуючы тэхнічным дасягненням, якія дазвалялі ствараць новыя праграмы аўтаматычнага аналізу прадудыруемых дзецьмі тэкстаў, часткова дзякуючы больш гнуткай сістэме абмену навуковай інфармацыяй (часопісы, канферэнцыі, семінары, летнія школы і г. д.). Аднак моцным бокам айчынных даследаванняў у галіне анталінгвістыкі была і застаецца сур'ёзная тэарэтычная база.

На працягу апошніх 25–30 гадоў працэсы станавлення маўлення ў дзяцей даследаваліся вельмі інтэнсіўна як за мяжой (бельгійскі даследчык А. Грэгуар, амерыканскі Д. Слобін і інш.), так і ў савецкіх і постсавецкіх рэспубліках (С.Н. Цэйтлін і яе супрацоўнікі, А.А. Лявонцьеў, Н.І. Лепская, Т.А. Ахуціна і інш.).

♣ Як развіваецца анталінгвістыка ў пачатку XXI ст.?

Важную ролю ў развіцці анталінгвістыкі на постсавецкай прасторы адыграла стварэнне ў 1991 г. у РДПУ імя А.І. Герцэна (г. Санкт-Пецярбург) першай у Расіі кафедры дзіцячага маўлення пад кіраўніцтвам С.Н. Цэйтлін. Пры кафедры маецца Фонд даных дзіцячага маўлення, матэрыяламі якога карыстаюцца даследчыкі розных краін. Пазней філіялы кафедры былі створаны і ў іншых ВУНУ краіны.

Наш час можна назваць перадам росквіту анталінгвістыкі. Яе развіццё праяўляецца ў пашырэнні праблематыкі навуковых даследаванняў, павелічэнні фактычнай базы, удасканаленні метадаў выву-

чэння працэсу засваення дзіцем роднай мовы, а таксама ва ўкараненні навуковых дасягненняў у вучэбны працэс і практыку. З друку выходзіць шмат навуковых прац, у якіх асвятляюцца тыя або іншыя бакі засваення мовы дзіцем, даведнікі па дзіцячым маўленні, гучальныя хрэстаматы маўлення рускага дзіцяці. У 2000 г. быў выдадзены першы вучэбны дапаможнік С.Н. Цэйтлін «Язык и ребенок. Лингвистика детской речи», які шырока выкарыстоўваецца студэнтамі філалагічных і педагогічных спецыяльнасцей.

Сёння вылучаюцца прынамсі тры напрамкі анталінгвістычных даследаванняў:

- 1) вывучэнне засваення роднай мовы тым або іншым канкрэтным дзіцем;
- 2) даследаванне агульных заканамернасцей засваення роднай мовы рознымі дзецьмі;
- 3) выяўленне агульных заканамернасцей засваення рознымі дзецьмі розных моў.

Усе тры задачы непасрэдным чынам звязаны, таму вырашэнне кожнай з наступных так ці інакш засноўваецца на вырашэнні папярэдніх. Адным з найбольш верагодных спосабаў вывучэння з'яўляецца так званае case study – падрабязнае і дакладнае апісанне кожнага «моўнага набытку» дзіцяці ў галіне ўспрымання маўлення або маўленчага прадудыравання, любой стандартнай або нестандартнай моўнай або нямоўнай рэакцыі дзіцяці, любога пытання або сужэння металінгвістычнага характару і г. д. Затым неабходна супастаўленне шляхоў і спосабаў засваення мовы рознымі дзецьмі, г. зн. абагульненне розных case studies, правядзенне эксперыментаў крос-секцыйнага і крослінгвістычнага характару і г. д. Толькі так можна выявіць пэўныя агульныя заканамернасці засваення дзецьмі мовы.

У Беларусі анталінгвістыка толькі пачынае свае станаўленне. Шэраг беларускіх вучоных у свой час праводзілі даследаванні па дзіцячым маўленні пад кіраўніцтвам вядомых расійскіх вучоных. Так, яшчэ ў 60-я гг. XX ст. беларускім псіхолагам Р.І. Вадэйка было праведзена даследаванне па раннім антагенезе маўлення (у прыватнасці ім былі атрыманы новыя даныя па развіцці слоўніка дзяцей ранняга ўзросту). У цяперашні час асноўныя даследаванні тычацца праблем развіцця дзіцячага маўлення ў сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя (Н.С. Старжынская, Дз.М. Дубініна).

3. Асноўныя канцэпцыі асваення дзіцем роднай мовы

Існуе мноства тэорый, у якіх тлумачыцца ўзнікненне і развіццё маўлення. Першае пытанне, якое задаюць даследчыкі, ці з'яўляецца чалавечае маўленне прыроджаным або яно фарміруецца ў працэсе развіцця чалавека.

Здаецца, што на гэта пытанне існуе толькі адзін адказ: маўленне фарміруецца ў працэсе антагенезу. Вядома, што ў дзяцей-мауглі, якія выраслі ў ізаляцыі ад людзей, не існуе ніякіх прыкмет членараздзельнага маўлення. Толькі чалавек, які вырас сярод людзей, валодае вербальным паняццёвым маўленнем.

Але, з іншага боку, існуюць факты, якія, па меркаванні некаторых навукоўцаў, даюць падставы гаварыць аб прыроджанасці маўлення. Напрыклад, многія жывёлы валодаюць сродкамі камунікацыі, якія па многіх сваіх функцыях нагадваюць маўленне чалавека. Больш таго, прадпрымаліся адносна паспяховыя спробы навучыць малпаў прымітыўнай мове знакаў, падобнай на мову глуханямых¹

Таксама існуюць доказы таго, што дзеці з нараджэння здольны ад-розніваць маўленне чалавека і вылучаць яго з мноства гукаў. Яшчэ адным доказам прыроджанасці маўлення называюць тое, што стадыі развіцця маўлення і іх паслядоўнасць ва ўсіх дзяцей, незалежна ад таго, дзе яны нарадзіліся і ва ўмовах якой культуры развіваліся, аднолькавая.

☞ *Якія тэорыі і як тлумачаць працэс фарміравання маўлення?*

Сярод найбольш вядомых тэорый знаходзіцца біхевіярысцкая канцэпцыя П. Скінера, або *тэорыя навучэння*. Зыходным палажэннем гэтай тэорыі з'яўляецца пастулат аб тым, што дзіця валодае прыроджанай патрэбай і здольнасцю да імітацыі, у тым ліку гукаў, якія вымаўляе дарослы. У працэсе назіранняў за маўленчай дзейнасцю дарослых яно засвойвае верагоднасць спалучальнасці гукаў і слоў і такім чынам авалодвае мовай. Калі дзіця атрымоўвае станоўчае падмацаванне (ухваленне), імітацыя вядзе да хуткага засваення асобных гукаў чалавечага маўлення, затым складоў, слоў, выказванняў, правілаў іх граматычнай пабудовы. Такім чынам, у рамках дадзенай

¹ О языковых возможностях приматов // Ушакова Т.М. Речь: истоки и принципы развития. М., 2004. С. 197–211.

тэорыі працэс засваення маўлення зводзіцца да імітацыі – паўтарэння фраз, якія вымаўляюць дарослыя, а ўсё новае – да дзеянняў па аналогіі з гэтымі гатовымі фразамі.

Для дадзенай канцэпцыі характэрна прыніжэнне значэння самастойнай актыўнай пазіцыі дзіцяці ў развіцці маўлення. Пераймальныя рэакцыі дзіцяці нельга недаацэньваць, але і зводзіць да іх працэс развіцця маўлення, на думку многіх даследчыкаў, памылкова. Імітацыйны падыход не дае магчымасці растлумачыць факт разумення дзіцем новых слоў, сказаў, раней яму невядомых, тым больш растлумачыць з’яву словатворчасці. Што датычыцца станаўчага падмацавання, то дарослыя звычайна ухвальваюць не столькі правільныя, колькі разумныя выказванні малых. Застаецца незразумелай і хуткасць засваення маўлення, якая назіраецца ў дзяцей ранняга ўзросту.

Вельмі распаўсюджанай на Захадзе з’яўляецца *тэорыя прыроджаных задаткаў (альбо універсальных ведаў)* амерыканскага вучонага Н. Хомскага. Навуковец сцвярджаў, што дзіцячы мозг змяшчае значную колькасць спецыяльнай інфармацыі аб мове, дзеці валодаюць папярэднімі ведамі універсальнай граматыкі (г. зн. уласцівай усім людзям). Безумоўна, Н. Хомскі не дапускае думкі, што гэтыя веды ў гатовым выглядзе чакаюць таго моманту, калі дзіця народзіцца. Вядома, развіццё патрабуе часу. Але, калі адпаведны момант надыйшоў (прыкладна к гадаламаму ўзросту), дастаткова адносна невялікага ўздзеяння мовы, каб гэтыя веды праявіліся. Паскоранае развіццё маўлення з аднаго да трох гадоў, па меркаванні вучонага, тлумачыцца тым, што тыя маўленчыя ўзоры, якія ўспрымае немаўля, служаць толькі падказкай, што ўключае ўжо існуючыя загатоўкі. Адзінымі абмежаваннямі ў засваенні мовы Н. Хомскі лічыць аб’ём памяці і ўзровень увагі ў дзіцяці. Гэтыя абмежаванні з узростам памяншаюцца, а затым і зусім знікаюць.

Пункт гледжання Н. Хомскага падтрымлівалі многія даследчыкі. Але ён не стаў агульнапрынятым. У гэтай тэорыі не ўлічваюцца многія фактары сацыяльнай і кагнітыўнай прыроды: працэсы зносін, узаемадзеяння дарослых і дзіцяці і працэсы развіцця прадметнай і пазнавальнай дзейнасці дзіцяці.

Выказаў нязгоду з тэорыяй Н. Хомскага і Ж. Піяжэ, які распрацаваў *канструктывісцкую тэорыю* засваення мовы. Канструктывізмам Ж. Піяжэ называў паступовае станаўленне інтэлектуальных функцый – іх канструяванне. (Пры гэтым аўтарам не адмаўляецца і спадчынны фактар дзейнасці інтэлекту.) Згодна з дадзенай тэорыяй,

мова фарміруецца на аснове папярэдняга інтэлектуальнага развіцця немаўляці, здольнасці ўспрымаць і інтэлектуальна перапрацоўваць інфармацыю. Спачатку ў дзіцяці развіваецца сенсаматорны інтэлект, дзякуючы якому яно засвойвае пэўную логіку дзеянняў (бярэ прадметы, кідае іх і г. д.). Затым, на другім годзе жыцця, малы пераходзіць да канцэптуальнай логікі. На гэтай стадыі развіцця інтэлекту дзіця імітуе жэсты дарослых, пачынае ўяўляць схемы дзеянняў, у яго развіваецца сімвалічная функцыя мовы. Паступальнае развіццё мыслення ў перыяд ад аднаго да трох гадоў стварае перадумовы для паспяховага засваення дзіцем маўлення.

Развіццё мыслення дзіцяці, паводле Ж. Піяжэ, ідзе ад эгацэнтрызму, да дэцэнтрызму і затым да аб'ектыўнай пазіцыі. Таму маўленне дзіцяці з 2–3 гадоў носіць *эгацэнтрычны* характар (маўленне без суразмоўцы або з прыдуманым суразмоўцам, часта ў гульнявых сітуацыях) і адпостроўвае «логіку пачуццяў», аднак не выконвае камунікатыўнай функцыі. Такое маўленне знікае да 8–9 гадоў, часам пазней.

Сучасны амерыканскі псіхалінгвіст Д. Слобін адстойвае *кагнітыўную тэорыю* засваення мовы. Ён сцвярджае, што ў дзяцей ёсць адпаведны механізм, які дае ім магчымасць апрацоўваць лінгвістычную інфармацыю, якую яны атрымліваюць ад дарослых ў выглядзе іх выказванняў. Дзіцячы розум нейкім чынам «наладжаны» папярэдне вызначаным спосабам на тое, каб апрацоўваць структуры чалавечай мовы. Гэта значыць, што дзіця мае прыроджаныя спосабы апрацоўкі лінгвістычнай інфармацыі, спецыяльныя тэхналогіі для лінгвістычнага аналізу і фарміравання ўнутраных структур. Гэтыя здольнасці дапамагаюць яму спраўляцца з граматыкай роднай мовы.

У 20–30 гг. ХХ ст. знакаміты айчыны псіхолаг Л.С. Выгоцкі распрацаваў *псіхасацыялагічную тэорыю*, у межах якой вырашалася пытанне станаўлення маўлення ў дзіцяці. У процілегласць Ж. Піяжэ, Л.С. Выгоцкі падкрэсліваў яскрава выражаны сацыяльны характар маўлення. Ён лічыў, што дзіця з моманту свайго нараджэння ўключае ў працэс зносін і з'яўляецца суб'ектам соцыуму. Мова ўяўляе сабой сацыяльны прадукт, які паступова «прысвойваецца» дзіцем і становіцца галоўным «арганізатарам» яго паводзін і ўсіх кагнітыўных працэсаў. *Эгацэнтрычнае маўленне*, на думку вучонага, не толькі суправаджае дзіцячую актыўнасць, але выконвае функцыю планавання, вырашэння новай задачы. У сваю чаргу ўзровень развіцця псіхічных працэсаў ўплывае на змястоўны бок маўлення, вызначае ступень звязнасці маўленчага выказвання.

Абапіраючыся на тэорыю Л.С. Выгоцкага, савецкія даследчыкі (А.М. Лявонцьеў, А.Р. Лурыя, А.У. Запарожац, А.А. Лявонцьеў і інш.) у вырашэнні пытання пра фарміраванне маўлення зыходзілі з факта высокай арганізаванасці мозга і яго спецыялізаванасці – адсутнасці жорсткага генетычнага праграмавання (універсальных граматычных ведаў ці спецыяльных тэхналогій апрацоўкі лінгвістычнай інфармацыі). Псіхалагічная школа Л.С. Выгоцкага разглядае *моўную здольнасць* як адлюстраванне сістэмы мовы ў свядомасці гаворакага.

Перш за ўсё дзіця як носбіт спецыфічна чалавечай біялогіі гатова засвойваць культурна-гістарычныя дасягненні грамадства. Не менш важным фактарам развіцця свядомасці дзіцяці – у тым ліку і маўленчай свядомасці – з’яўляюцца канкрэтна-гістарычныя, сацыяльныя ўмовы, у якіх жыве дзіця, тое, як складваецца ў гэтых умовах яго існаванне. Працэс авалодання мовай ажыццяўляецца ў ходзе развіцця рэальных адносін дзіцяці да свету прадметаў і з’яў. Ідэальная форма існавання прадметнага свету, яго ўласцівасцей, сувязей і адносін прадстаўлена ў значэннях слоў. Дзіця, засвойваючы прынятыя ў грамадстве спосабы дзеянняў з сацыяльна-функцыянуючымі прадметамі, засвойвае пазнавальныя нормы і эталоны, а праз дзейнасць з гэтымі прадметамі фарміруецца яго псіхіка і моўная свядомасць. Значэнні становяцца ўнутранымі сімваламі мыслення дзіцяці.

У 70-я гг. XX ст. А.А. Лявонцьеў – заснавальнік савецкай псіхалінгвістычнай школы, распрацаваў канцэпцыю станаўлення *маўленчай дзейнасці*. Ён падкрэсліваў, што маўленчая дзейнасць заўсёды ўключана ў больш шырокую дзейнасць (гульнію, працу, зносіны і г. д.) у якасці аднаго з неабходных і ўзаемаабумоўленых кампанентаў алошняй. Развіццё маўлення дзіцяці ёсць, перш за ўсё, развіццё спосабаў зносін, вольгт вядзе да з’яўлення ў арганізме чалавека *маўленчага механізму*, або *моўнай здольнасці*. Гэты механізм *фарміруецца* менавіта ў кожнага асобнага чалавека на аснове прыроджаных псіхафізіялагічных асблівасцей арганізма пад уплывам маўленчых зносін.

На сучасным этапе даследчыкі гавораць аб розных стратэгіях засваення мовы рознымі дзецьмі. Размова ідзе прынамсі пра дзве стратэгіі: аналітычную – шлях ад часткі да цэлага, ад слова да сказа; і халістычную (ад англ. whole – цэлы) – рух ад цэлага да часткі: імкненне ўзнавіць выказванне цалкам. Аднак, як адзначае С.Н. Цэйтлін, колькасць стратэгіі засваення мовы значна большая, і «чыстых» прадстаўнікоў той або іншай стратэгіі практычна няма. Адзначым, што пакуль не даказана, як у працэсе маўленчага развіцця дзеці могуць мяняць стратэгіі засваення мовы.

4. Фактары развіцця маўлення. Агульная перыядызацыя маўленчага развіцця

Як выцякае з папярэдняга абмеркавання айчыннага падыходу да засваення дзіцем маўлення, *моўная здольнасць* – гэта сукупнасць маўленчых навыкаў і ўменняў, сфарміраваных на аснове прыроджаных перадумоў.

♣ *Што такое маўленчы навык і маўленчае ўменне?*

Маўленчы навык – гэта маўленчае дзеянне, якое дасягнула ступені дасканаласці. Маўленчыя навыкі ўключаюць семантыка-граматычнае афармленне выказвання (выбар слоў, іх склону, роду, ліку і г. д., сінтаксічнай схемы выказвання), вымаўленне, інтанаванне. У выніку станаўлення маўленчых навыкаў развіваюцца *маўленчыя ўменні* – здольнасць выкарыстоўваць маўленчыя механізмы з рознай мэтай (камбінаваць моўныя адзінкі ў розных сітуацыях зносінаў).

Адрозніваюцца *чатыры віды маўленчых уменняў*: уменне гаварыць (выкладаць свае думкі ў вуснай форме); уменне аўдыраваць (разумець пачутае маўленне); уменне пісаць (выкладаць свае думкі ў пісьмомай форме); уменне чытаць (разумець маўленне ў графічным адлюстраванні).

Развіваць моўную здольнасць дзіцяці – значыць развіваць у яго камунікатыўна-маўленчыя ўменні і навыкі (абодва аспекты – успрыманне і стварэнне моўных адзнак).

♣ *Якія фактары садзейнічаюць станаўленню і развіццю маўлення?*

Што пабуджае дзіця да маўлення? Адкуль прыходзяць словы, як зараджаецца маўленне? Як і калі дзейнічаюць гэтыя фактары? Як яны суадносяцца з мэтанакіраванай дзейнасцю дарослых? На гэтыя пытанні адказвае расійскі даследчык А.Р. Львоў. Ён адзначае, што першым праяўленнем дзіцяці з'яўляецца крык. Гэта яшчэ не маўленне, а чыста біялагічная, фізіялагічная рэакцыя на дыскамфорт (голад, прагу, боль і г. д.). Фактарамі ж працэсу развіцця маўлення дзіцяці выступаюць наступныя:

1. Фактар *станаўчых эмоцый*. Станоўчыя эмоцыі садзейнічаюць актыўнасці дзіцяці ў зносінах, тады як ў стане адмоўных эмоцый

яно крычыць, плача, нібы вяртаючыся ў свет біялагічных праяўленняў.

2. Фактар *патрэбы ў эмацыянальным кантакце* з блізкім чалавекам. У развіцці дзіцяці эмоцыі папярэднічаюць інтэлекту. Ужо трохмесячнае дзіця адрознівае інтанацыі голасу блізкага чалавека. Абодва фактары маюць *сацыяльная карані*. Гэта пачатковыя віды кантакту з людзьмі, якія акружаюць дзіця, формы невербальных зносін.
3. Фактар *фізіялагічнага развіцця органаў маўлення*: маўленчых цэнтраў мозга, памяці, органаў гаварэння, аўдзіравання, каардынацыйнай сістэмы. Фізіялагічная база маўлення пластычная, лёгка адаптуецца да ўмоў маўленчага развіцця, але адзначаная гнуткасць і пластычнасць захоўваецца толькі да сямігадовага ўзросту.
4. Фактар *патрэбы змястоўных зносін*. У дзіцяці ўзнікае патрэба непасрэдных зносін, размовы, абмену думкамі, знешняга самавыражэння ў маўленні (эгацэнтрычнае маўленне). Гэта першыя крокі фарміравання асобы, пачатак працэсу сацыялізацыі: дзіця становіцца членам грамадства.
5. Фактар *развіцця інтэлекту*. Пачатак фарміравання паняццяў як асноўнай формы пазнання. Гэта праяўляецца ў патрэбе і здольнасці *намінацыі і абагульнення*. Дзіця адчувае патрэбу назваць кожны прадмет словам (патрэба намінацыі). Затым назва пераносіцца на аналагічныя або блізкія прадметы – адбываецца абагульненне (бі-бі – гэта аўтамабіль, які рухаецца, які стаіць і кола аўтамабіля).
6. Фактар *моўнага (маўленчага) асяроддзя*. Ідзе працэс маўленчага развіцця. Дзіця засвойвае мову той нацыянальнасці, сярод якой выхоўваецца. Вельмі важна, каб маўленчае асяроддзе, у якім жыве і фарміруецца дзіця як моўная асоба, было правільным, культурным.
7. Фактар *маўленчай актыўнасці*. Дзіцяці неабходна вялікая, разнастайная, ініцыятыўная, пастаянная практыка маўлення.
8. Фактар *вывучэння моўнай тэорыі*. Гэты фактар звязаны са школай.

♣ *Якія этапы праходзіць маўленне дзіцяці ў сваім развіцці?*

Адрозніваюць псіхалагічную і лінгвістычную перыядызацыі маўленчага развіцця. Псіхалагічная перыядызацыя ўключае сацыяль-

ны фон працэсу маўленчага развіцця (вядучы від дзейнасці, форма зносін і г. д.), але не фіксуе з'яўленне ў маўленні канкрэтных моўных форм (часцін мовы, відаў сказаў і г. д.). У псіхалагічнай перыядызацыі вылучаюцца *немаўлячкі ўзрост* (да 1 г.); *ранні узрост* – перададшкольны (1–3 г.), *дашкольны ўзрост* (ад 3 да 6–7 год); *малодшы школьны* (6–7–10–11 г.); *сярэдні школьны ўзрост* (11–15 г.); *старэйшы школьны ўзрост* – *юнацтва* (15–18 г.); *сталасць* (ад 18 г. і больш).

Лінгвістычная перыядызацыя ў меншай ступені звязана з сацыяльным жыццём, але канкрэтызуе ўваходжанне ў маўленчую дзейнасць усё новых сродкаў і структур мовы, іншых знакавых сістэм. Лінгвістычную перыядызацыю маўленчага развіцця дзіцяці даў А.М. Гваздзёў.

Засваенне фанетыкі А.М. Гваздзёў фіксуе да 3 г. 2 мес. Да гэтага моманту засваенне гукавой сістэмы роднай мовы закончана, адзначаюцца толькі дробныя адхіленні ад яе. Навуковец адзначае таксама, што падрыхтоўка сляху да ўспрымання фанетычных асаблівасцей маўлення дарослых заканчваецца у 1 г. 7 мес. Адступленні ад нарматыўнага вымаўлення гукаў, якія сустракаюцца ў дзіцяці, выклікаюцца толькі матарнымі прычынамі (недасканаласцю артыкуляцыі).

У засваенні граматыкі А.М. Гваздзёў вылучае тры перыяды.

Першы перыяд – *даграматычны* (1 г. 3 мес. – 1 г. 10 мес.) – прамажак сказаў, якія складаюцца з аморфных слоў (слоў-кораняў), што выкарыстоўваюцца ў нязменным выглядзе ва ўсіх выпадках.

Другі перыяд (1 г. 10 мес. – 3 г.) – засваенне граматычнай структуры сказа, які звязаны з фарміраваннем граматычных катэгорый і іх вонкавага выражэння. Перыяд характарызуецца хуткім ростам розных тыпаў простага і складанага сказаў, у якіх члены сказа адпостраўваюцца ў сінтаксічных сродках мовы. Да канца перыяду з'яўляюцца службовыя словы, якія выражаюць сінкасічныя адносіны: займеннікі, злучнікі.

Трэці перыяд (3 гады – 7 гадоў) звязаны з засваеннем марфалагічнай сістэмы мовы, тыпаў скланенняў і спражэнняў роднай мовы, паступова знікаюць выпадкі іх змешвання.

Да васьмі гадоў, па даных А.М. Гваздзёва, дзіця авалодвае скаладанай сістэмай марфалагічнага і сінтаксічнага ладу, у тым ліку і так званымі выключэннямі з правілаў. Яно атрымлівае дасканалую прыладу зносін і мыслення, але толькі ў межах гутаркова-бытавога стылю. Далей ідзе колькаснае назапашванне лексікі, засваенне «тонкасцей» граматычнага афармлення маўлення і авалоданне стылямі мовы і маўлення.

5. Даславесны этап развіцця маўлення

Развіццё дзіцячага маўлення да трох гадоў традыцыйна падзяляецца на тры этапы:

- 1) дамаўленчы (першы год жыцця), у якім ў сваю чаргу вылучаюцца стадыя крыку, стадыя гулення і стадыя лепятання;
- 2) першапачатковага засваення мовы даграматычны (другі год жыцця);
- 3) засваення граматыкі (трэці год жыцця).

Аднак трэба мець на ўвазе, што часавыя межы гэтых этапаў надвычай варыяцыйныя, асабліва бліжэй да трох гадоў. Выспяванне тых або іншых біялагічных перадумоў моўнай здольнасці індывідуальнае ў кожнага дзіцяці, таму істотным з'яўляецца не абсалютны узрост, а адносны парадак з'яўлення ў дзіцячым маўленні тых або іншых характарыстык.

Такім чынам, авалоданню дзіцем самастойным маўленнем папярэднічае так званы даславесны (дамаўленчы) этап, які характарызуецца станаўленнем эмацыянальна-асобасных зносін з дарослым, развіццём разумення яго маўлення і падрыхтоўкі да афармлення ўласнага маўлення. На гэтым этапе адбываецца развіццё маўленчага і фанематычнага слыху дзіцяці і яго артыкуляцыйнага апарату, што праяўляецца ў вымаўленні розных тыпаў *вакалізацый* (да якіх адносяцца крык, плач, гуленне, лепет).

Чалавек нараджаецца з перадумовамі да авалодання маўленнем: ён валодае слыхам, шэрагам інстыктаў і безумоўных рэфлексаў. Увесь першы год жыцця дзіця ператварае атрыманыя пры нараджэнні рэфлекторна-рухальныя рэакцыі (крык, хапальны рэфлекс, паварот галавы, накірунак погляду і г. д.) у знакавыя (пратазнакавыя) сродкі зносін.

Крык – першая неасэнсаваная фанатэя дзіцяці, што уяўляе сабой інстыктыўную абараняльную рэакцыю на любы дыскамфорт. Даволі хутка немаўля на рэфлекторным узроўні ўстанаўлівае сувязь паміж уласным крыкам і наступным устараненнем няёмкасцей. З гэтай пары крык адрасуецца даросламу, набывае знакавыя функцыі.

Другая рэфлекторная рэакцыя немаўляці – *усмешка*, якая спачатку з'яўляецца толькі фізіялагічным праяўленнем задавальнення. Пасля трох тыдняў жыцця дзіцяці яна ўжо адрасуецца даросламу. К тром месяцам усмешка накіравана на тое, каб выклікаць адваротную рэакцыю дарослага.

Такім чынам фарміруецца даславесная сістэма камунікацыі, якая складаецца з *пратазнакаў*: жэстаў, мімічных рухаў, маніпуляцый з прадметамі, немаўленчых гукаў і г. д. (А.І. Ісеніна). Пратазнакі складаюць аснову маўленчай дзейнасці дзіцяці першыя два гады яго жыцця. Са з'яўленнем «нармальнай» мовы яны не знікаюць зусім, а ўваходзяць углыб моўнай свядомасці дзіцяці, ствараюць базіс для фарміравання, інтэлект.

♪ *Як адбываецца падрыхтоўка да авалодання ўласна маўленнем?*

Паралельна фарміраванню і функцыянаванню *пратамовы* адбываецца галасавое развіццё дзіцяці. Дзіця засвойвае маўленне на фоне фарміравання анатамічных структур маўленчага тракту і на фоне ўдасканалення агульнай маторыкі. На шляху галасавога развіцця вылучаецца шэраг стадый, для кожнай з якіх характэрны вакалізацыі пэўнага тыпу. Звычайна падрыхтоўчы этап падзяляецца на *тры* перыяды (паводле Г.Л. Разенгардт-Пупко).

Першы перыяд – этап эмацыянальных зносін дзіцяці з дарослым – ахоплівае час ад 1 да 5–6 месяцаў жыцця. Стадыя крыку, якая доўжыцца першыя два месяцы жыцця, змяняецца стадыяй гулення. Крык як праўленне дыскамфорту трансфармуецца ў плач.

На трэцім месяцы ініцыятыва зносін належыць самому дзіцяці: яно пачынае шукаць позіркам дарослага, убачыўшы яго, гучна смяецца, рухае ручкамі і ножкамі, вымаўляе галосныя «а-а», «э-э-э».

На чацвёртым месяцы развіваецца *гуленне* – манатонная вакалізацыя, якая нагадвае буркаванне голуба (выгукі «агу», «гу-гу», «э», «і» і гук «р»), вымаўленне складаных комплексаў гукаў «ціль», «фррр...», «а-э-э», «р-р-р»). Гуленне з'яўляецца прыроджаным, таму яно характэрна і для глуханямых ад нараджэння дзяцей. У канцы чацвёртага месяца жыцця дзіця само пачынае з дапамогай моўных гукаў выклікаць дарослага на ўзаемазносіны.

На пятым месяцы, убачыўшы блізкага чалавека, дзіця выдае патак моўных гукаў, якія звернуты непасрэдна да яго, заклікае падысці, падоўгу напеўна гуліць, усміхаецца, адрознівае тон, з якім да яго звяртаюцца.

У гэтым узросце дзеці па гуку вызначаюць месца знаходжання прадмета, адшукваюць дарослага, пачуўшы яго голас і крыніцу гука, падаюць гучныя гукі, падоўгу займаюцца з цацкамі (М.М. Шчалаванану).

К пяці-шасці месяцам у маўленні дзіцяці з'яўляецца *лепятанне*: шматразовае вымаўленне асобных складоў (*ба-ба, ма-ма-ма,*

ця-ця-ця і інш.). На ранній стадыі лепетнага развіцця дзіця вымаўляе гукі, якія ёсць у самых розных мовах. Галасавая эвалюцыя лепетнага перыяду (4 мес. – 1 г. 9 мес.) падпарадкавана дзеянню імітацыйнага рэфлексу. Важнейшая роля тут належыць механізму, які называецца *рэхалаліяй*, – неўсвядомленаму перайманню гукаў маўлення, якое чуе дзіця. «Чужыя» гукі, не ўласцівыя для дадзенага маўленчага асяроддзя, паступова «адсякаюцца». Уласныя ж вакалізацыі «падганяюцца» пад маўленне акружаючых людзей. З цягам часу ў лепятанні немаўлят усё больш выразна прадстаўлены фанетычныя асаблівасці мовы, на якой гавораць дарослыя, якія даглядаюць дзіця.

Важна, што ў перыяд лепятання з'яўляецца сінтагматычная арганізацыя маўлення: распадзенне маўленчай плыні на складовыя адрэзкі. Гэта азначае, што ў дзіцяці сфарміраваўся фізіялагічны механізм складаўтварэння.

Другі перыяд падрыхтоўчага этапа (ад 6 да 11–12 месяцаў) – узнікненне зносін дарослага з дзіцем на аснове разумення маўлення дарослага, вымаўленне першых слоў. Асноўнымі перадумовамі гэтага з'яўляюцца: вылучэнне прадмета сярод іншых; засяроджванне ўвагі на прадмеце; наяўнасць у дзіцяці ярка выражанай эмацыянальнай рэакцыі.

Ф.І. Фрадкіна апісвае наступныя рэакцыі дзіцяці на звернутую да яго мову дарослага: а) паварочванне да прадмета пасля яго называння дарослым (7–8 месяцаў); б) выкананне завучаных рухаў на словы «да пабачэння», «ладачкі» і інш. (7–8 месяцаў); в) выкананне элементарных даручэнняў дарослых па слоўнай інструкцыі: «Адчыні», «дай лялю», «пакладзі» і інш. (9–10 месяцаў); г) выбар прадмета па слоўным указанні: «Дзе пеўнік?» (10–11 месяцаў); д) прыпыненне дзеяння пад уплывам слоўнай забароны: «Нельга» (12 месяцаў).

У 7–8 месяцаў дзеці рэагуюць спачатку на слова, як на пэўную суму гукаў, успрымаюць яго рытміка-меладычную структуру (тэмбр, тэмп, сілу гуку, інтанацыю). І толькі з 10–11 месяцаў жыцця дзіця пачынае рэагаваць на змест слова. Пры гэтым слова для дзіцяці яшчэ не было абагульненага значэння, яно звязвае яго з канкрэтным (толькі адным) прадметам.

У другім паўгоддзі жыцця дзіця пераймае гукі ўласнага лепятання (*аўтарэхалалія*), пазней лепет узбагачаецца новымі гукамі. 10–11-месячнае дзіця засвойвае новую артыкуляцыю, паўтарае кожны пачуты гук або слова. Некаторыя з неадвольна падвоеных складоў тыпу «ма-ма», «ба-ба», «па-па» ўмоўна-рэфлекторна злучаюцца ў дзіцячай

свядомасці з вобразамі бацькоў. Гэтаму садзейнічаюць самі дарослыя: яна паўтараюць гэтыя склады, ласкай, кармленнем падмацоўваюць ў дзіцяці слабыя яшчэ сувязі.

Трэці перыяд падрыхтоўчага этапа (10–12 месяцаў – другі год жыцця) – пачатак развіцця самастойнага маўлення дзіцяці.

Дзеці многа ляпечуць, пераймаюць новыя гукі, гукаспалучэнні, няцяжкія словы. Шматразовае паўтарэнне складоў і слоў – вельмі захапляльныя заняткі для малых. Пры гэтым дзіця не можа абысціся без аўдыторыі (як і на ўсіх далейшых этапах развіцця маўлення).

У гэты перыяд у маўленні дзіцяці з'яўляюцца першыя нарматыўныя словы-абазначэнні для блізкіх дарослых (*мама, тата, цёця, няня, баба*), асобных дзеянняў (*дай, дзі-дзі*), словы «*так*», «*не*».

Акрамя слоў лепетнага паходжання, у слоўнік малога ўваходзяць гукапераймальныя элементы (*анаматаней*), якія часам называюць «*няньчынай мовай*»: «гаў-гаў», «бі-бі», «ням-ням» і г. д. Гэтыя словы адлюстроўваюць фундаментальную ўласцівасць першых найменняў – імкненне наблізіць гукавую форму да прадмета або з'явы, якую яны абазначаюць.

Што такое аўтаномнае дзіцячае маўленне?

Паміж перыядам лепятання і першымі нарматыўнымі словамі (і паралельна з імі) у маўленні дзіцяці назіраюцца так званыя *прата-словы*, або словы аўтаномнага маўлення.

Аўтаномнае маўленне пабудавана па ўласных законах, якое ад розніваецца ад законаў пабудовы сапраўднага маўлення. Словы аўтаномнага маўлення кожнае дзіця вынаходзіць само (*кых* – адчыніць шуфлядку, *уключыць* святло, *зняць* кофтакчу). Часам выказваюцца меркаванні, што на фарміраванне аўтаномнага маўлення ўплывае «няньчына мова». Дарослыя паведамляюць дзіцяці, напрыклад, што цягнік гэта *чух-чух*, а сабака – *аў-аў* і паўтараюць яму гэта да той пары, пакуль дзіця не створыць сваёй версіі гэтых слоў. У айчынай анталінгвістыцы пераважае меркаванне, што аўтаномнае маўленне – гэта мова самога дзіцяці, якое само ўстанаўлівае ўсе значэнні.

Пратасловы заўсёды індывідуальныя па гукавой форме і значэнні. Называць іх словамі можна толькі таму, што іх разумеюць і падтрымліваюць члены сям'і, у якой выхоўваецца дзіця, у выніку чаго пратасловы набываюць статус слоўных знакаў і сэнсавую ўстойлівасць.

У цэлым у слоўніку аднагадовага дзіцяці звычайна налічваецца ад 3–5 да 10–15 слоў.

6. Актыўны рост лексічнага запасу, авалоданне значэннем слова

6.1. Лексічная сістэма мовы. Паняцце значэння слова

Слова – асноўная адзінка маўлення. Усе думкі і пачуцці чалавек адлюстроўвае з дапамогай слова. У размове гаворачы складае са слоў словазлучэнні і фразы, а слухач расцляняе маўленне, якое ўспрымае, на самастойныя лексічныя адзінкі.

Слова як моўная адзінка мае фанетычную (гукавую) выражанасць і значэнне (змест). сувязь формы і зместу слова праяўляецца ў тым, што гукавая абалонка слова не можа быць зменена без змянення значэння слова.

У якасці асноўных кампанентаў значэння слова вылучаюцца прадметны (абазначэнне аднаго канкрэтнага прадмета: *стол, кветка, неба*) і паняццёвы (абазначэнне групы або цэлага класа прадметаў: *стол* як агульная назва розных па памеры, па прызначэнні і г. д. сталю; *кветка* як абазначэнне любой расліны, што мае пялёсткі). На значэнне слова ўплывае сувязь з іншымі словамі («сырое надвор'е», «сырое яйка»); кантэкст («Яна перайшла вуліцу», «Яна перайшла на трэці курс», «Яна перайшла на другую мову»); інтанацыя (сказ «Ён табе зробіць» можна вымавіць з інтанацыяй упэўненасці, са значэннем «абавязкова зробіць»; можна вымавіць з адмоўнай з іроніяй ці сарказмам, што будзе азначаць сумненне, значэнне «чакай жа, а як жа, ён не зробіць»).

Словы і іх значэнні злучаюцца ў розныя групы. Словы, блізкія па значэнні, утвараюць групы сінонімаў (мужны, смелы, храбры). Словы, якія маюць процілеглыя значэнні, аб'ядноўваюцца ў групы антонімаў (глыбокі – мелкі, дзень – ноч, бегчы – паўзці). Словы адной і той жа часціны мовы, якія аб'ядноўваюцца аднароднасцю або блізкасцю значэння, утвараюць тэматычныя групы (дзеясловы руху: ісці, ехаць, плыць, ляцець...; колеры: сіні, чорны, чырвоны...; адзены: сукенка, кашуля, спадніца...).

Вакол кожнага слова фарміруецца сэнсавое (семантычнае) поле, якое змяшчае ўсе словы, звязаныя з зыходным словам якімі-небудзь семантычнымі адносінамі. Гэтая сукупнасць слоў называецца тэматычным радам (гузік – кашуля, зашпільваць, пласмасавы, прышыты, круглы ...).

Словы могуць мець некалькі лексічных значэнняў. Адно значэнне мнагазначнага слова выступае як асноўнае, а другое – як другаснае (званок, які звоніць, і званочак-кветка; хвост птушкі і хвост самалёта). У гэтым выпадку вакол кожнага са слоў утвараецца свае сэнсавыя поле.

У кожнай мове ўстаноўлены пэўныя тыпы дапусцімых словазлучэнняў (можна сказаць *карычневы шалік*, *карычневае лісце*, але замест *карычневыя вочы* трэба казаць *карыя вочы*, замест *карычневы валасы* – *каштанаваы валасы*). Слова і яго спалучальнасць непаруйна звязаны, і значэнне слоў, у прыватнасці мнагазначных, не можа быць засвоена без уліку іх акружэння.

Абмежаванне значэнняў слова ляжыць у аснове ўтварэння *фразеалагізмаў* – устойлівых, цэласных злучэнняў слоў з пераносным значэннем («біць баклушы», «папасці пальцам у неба», «востры язык»). Да фразеалагізмаў адносяцца прыказкі і крылатыя словы («Трэба нахіліцца, каб вады напіцца»; «а ларчык проста адчыняўся» і г. д.).

♣ Як адбываецца выбар слоў для пабудовы выказвання?

Рэальнае ўжыванне слова ў маўленні – гэта заўсёды працэс выбару слова з многіх магчымых. На думку навукоўцаў, слоўнік кожнага чалавека арганізаваны па тэматычным прынцыпе, і выбар патрэбнага слова пры пабудове выказвання ажыццяўляецца менавіта з семантычнага поля.

6.2. Засваенне дзіцем лексічных адзінак

Слоўнік чалавека падзяляецца на актыўны і пасіўны. *Актыўны* слоўнік – гэта словы, якія чалавек разумее і выкарыстоўвае ў сваім маўленні. У актыўны слоўнік звычайна ўваходзіць агульнаўжывальная лексіка, а таксама спецыфічныя словы, выкарыстанне якіх тлумачыцца ўмовамі жыцця чалавека (мясцовасці, сям'і, прафесіі і г. д.). Багацце і культура маўлення чалавека ў многім вызначаюцца характарыстыкай яго актыўнага слоўніка.

Пасіўны слоўнік – словы, якія чалавек разумее, але не ўжывае ў сваім маўленні (таму што не ўзнікае адпаведнай сітуацыі, ці з-за неразвітага механізму пошуку слова, ці з-за малой ўжывальнасці слова).

Як развіваецца актыўны слоўнік дзіцяці?

У працэсе развіцця слоўніка дзіцяці выгучаюцца два ўзаемазвязаныя бакі – колькасны і якасны.

6.2.1. Колькасны рост слоўніка

Залежыць ад умоў жыцця і выхавання дзяцей, індывідуальныя ад-розненні тут большыя, чым у якой-небудзь іншай сферы псіхічнага развіцця. У даследаваннях апошніх гадоў прыводзяцца значна больш высокія колькасныя паказчыкі засваення дзіцем слоўніка, чым, напрыклад, у рабоце М.А. Рыбнікава, выкананай у 1926 г.

♣ Якія словы засвойвае дзіця раней за ўсё?

Па даных даследчыкаў дзіцячага маўлення, першыя 10 слоў дзіцяці незалежна ад месца, дзе яно расце, звычайна з'яўляюцца імёнамі (уласнымі, бацькоў, хатніх жывёл, цацак) і назвамі ежы і піцця (або прадметаў, у якіх яны трымаюцца; соска, бутэлка, шклянка, кубак). Такім чынам, гэта словы *мама, тата (papa), баба, цёця, ляля, ам-ам* (у значэнні «есці») і інш. Шмат гукапераймальных слоў – анаматапей (*цік-так, му-му, аў-аў, бух* і г. д.).

Тэмпы засваення новых слоў на другім годзе жыцця даволі нераўнамерныя. Значна павольней пашыраецца слоўнік дзяцей у першай палове года. Перш за ўсё малы пачынае называць тыя прадметы і іх дэталі, якія часцей кранае рукамі: лыжка, кубак, талерка (чайнік – значна пазней); ручка кубка (а не дно). Усе назвы адносяцца да асобных прадметаў і яшчэ не атрымліваюць абагульняльнага значэння.

Дзіця разумее назвы прадметаў, характарыстыку іх уласцівасцей (колер, форму, велічыню, размяшчэнне частак, дзеянні з імі і інш.). Аднак гэтае багацце інфармацыі перавесці ў актыўны слоўнік пакуль не ўдаецца: да 1,5 гадоў актыўны слоўнік дзіцяці складае каля 20–40 слоў.

Слоўнік маленькага дзіцяці складаецца ў асноўным з назоўнікаў і дзеясловаў. Асноўныя групы слоў адносяцца да асоб, што акружаюць дзіця (*мама, тата, дзеда* і інш., уласныя імёны), птушкі і жывёлы (*мяў, коця, ку-ку, га-га, му*), прыродныя з'явы (*кап-кап*), цацкі (*ляля, мячых*), ежа (*ам-ам, ням-ням, піць, малако*), сон (*бай-бай*), рухі, прагулка (*тон-тон*), адзенне і абутак (*сукенка, танкі, бацінкі, штаны, шапка*), падзенне чаго-небудзь (*бу-бух, упа*), знікненне чаго-небудзь (*цю-цю*), месца (*там*), транспарт, прадметы ў доме (*бі-бі, цік-так, сося*) і інш. Сярод засвоеных дзецьмі слоў пераважаюць аблегчаныя словы-анаматапей. Яны маюць просты гукавы лад, даступны для артыкуляцыі ў малодшым узросце, матываваную гукавую форму, зразумелы для дзіцяці «гукавыя ўленчы» характар.

♪ Ці адразу дзеці авалодваюць нарматыўнымі словамі?

Пры пераходзе ад анатапей да нарматыўных слоў некаторы час назіраецца паралельнае ўжыванне абодвух слоў, а затым нарматыўнае слова выцясняе гукапераймальнае. Напрыклад, А.М. Гваздзёў зафіксаваў у маўленні свайго сына гукапераймальнае слова *бі-бі* для абазначэння машыны, затым паралельнае ўжыванне і *бі-бі* і *сіна* або *бі-бі сіна*, у рэшце рэшт засталася толькі *сіна*.

У першай палове другога года жыцця дзеці працягваюць карыстацца і словамі з аўтаномнага маўлення (протасловамі).

Такім чынам, адрозненні паміж дзіцячымі словамі і словамі дарослых на другім годзе жыцця могуць быць наступнымі:

а) дзіцячыя словы зусім не падобныя на словы дарослых (*кусь* – рабіць балюча);

б) дзіцячыя словы ўяўляюць сабой урыўкі слоў дарослых (*упа* – упала, *мако* – малако);

в) дзіцячыя словы захоўваюць агульную фанетычную падобнасць са словамі дарослых (*ноня* – ножка), словы-гукаперайманні (*кіс-кіс, ту-ту*).

♪ Якія колькасныя паказчыкі далейшага росту слоўнікавага запасу дзіцяці?

Пасля 1 г. 6–8 мес. назіраецца хуткае павелічэнне актыўнага слоўніка дзіцяці. Гэта звычайна супадае з пачаткам перыяду пераходу да двухслоўных, а затым і да шматслоўных сказаў. Калі ў дзяцей у 1 год 6 мес. налічваецца да 40 слоў, то у і год 8 мес. – 100, у 1 год 9 мес. – 175, у 2 гады – 300–400 слоў (паводле Г. Л. Разенгардт-Пупко, Л.Н. Паўлавай). Дзіця пачынае выкарыстоўваць розныя часціны мовы.

С.Н. Цэйтлін заўважае, што скачкападобна павялічваецца менавіта актыўны слоўнік. Развіццё пасіўнага слоўніка адбываецца даспаткова плаўна. Да гэтага моманту словы ў пасіўным слоўніку назапашаны, і зараз адбываецца іх актуалізацыя, перавод з пасіўу ў актыўу. Актуалізацыя слова залежыць ад некалькіх фактараў: даступнасці артыкуляцыйных работ, неабходных для вымаўлення слова; частотнасці сітуацый, у якіх слова задзейнічана; неабходасці намінацыі з’явы ў адпаведнасці з працэсам зносін.

У выніку развіцця пазнавальных здольнасцей дзіцяці яго слоўнік няўхільна пашыраецца. Паводле даных В.І. Логінавай, атрыманых ў

80-я гг. XX ст., к 3 годам у слоўніку дзіцяці налічваецца да 1200 слоў, а актыўны слоўнік шасцігадовага дашкольніка дасягае 3000–3500 слоў. Паводле сучасных даных, слоўнік дзіцяці чатырох гадоў складае ад 250 да 3000 слоў, а шасцігадовага дашкольніка – да 8000 слоў (К.Ю. Пратасава).

6.2.2. Якасны рост слоўніка

Асваенне дзіцем слова вымагае асваення паняцця. Паняцце вызначаецца як форма думкі – «адзінка моўнага мыслення», паводле Л.С. Выгоцкага, у якой адлюстроўваецца сутнасць прадметаў і з’яў, і гэтым падкрэсліваецца яго важная роля ў пазнанні.

Якасны рост слоўніка абумоўлены працэсам засваення дзецьмі значэння слова – яго ўнутранага, сэнсавага зместу. Дзіцячыя словы толькі паступова набываюць статус паўнаwartасных слоўных знакаў.

♣ Як дзіця засвойвае значэнне першых слоў?

Значэнні, якія малы ўкладвае ў свае першыя абазначэнні прадметаў і з’яў, развіваюцца адначасова з развіццём яго мыслення. Спачатку гукакомплекс абазначае адзін канкрэтны прадмет. Але ў той жа час ён фактычна звязаны з цэласнай сітуацыяй, якая асацыіруюцца з комплексамі адчуванняў. Таму перанос якога-небудзь з элементаў гэтага комплексу адчуванняў ў наступную сітуацыю выклікае з боку дзіцяці адпаведную рэакцыю ў выглядзе таго ж гукакомплексу. Яскрава адлюстроўвае гэту тэндэнцыю прыклад, апісаны Ч. Дарвінам.

Яго ўнук, пабачыўшы качку, якая плавала ў сажалцы, ці то пераймаючы яе гукі, ці то назву, дадзеную дарослым, стаў называць яе «уа». Гэтыя гукі хлопчык вымаўляў заўсёды, калі бачыў качку, якая плавала па вадзе. Затым дзіця пачало называць тымі жа гукамі малако, разлітае на стале, вадку ў шклянцы, відаць, пераносычы гэтую назву таму, што там была вадкасць. Адночы дзіця гуляла са старажытнымі манетамі з выявай птушак. Яно стала іх таксама называць «уа». Нарэшце, усе маленькія круглыя бліскучыя прадметы, якія нагадвалі манеты (гузікі, медалі, вока) сталі называцца «уа».

У выніку першыя словы малага, як правіла, адрозніваюцца шматзначнасцю, слова адносіцца да некалькіх прадметаў, аб’ядноўвацца: а) па функцыянальных прыкметах (*фу* – запалкі, цыгарэта, лямпа); б) па месцы знаходжання (*ану* – нож, хлеб, талерка, сальніца); в) па знешнім падабенстве (*кх* – кошка, шапка, каўнер; *гага* – жоўтая качка, жоўтае лісяня, жоўтая навірка); г) па гукаперайманнях (*бі-бі* – машынка, трамвай, тралейбус).

Як відаць, нават прадметная суаднесенасць слова ў дзіцяці фарміруецца не адразу. Слова яшчэ не ўяўляе пастаяннага абазначэння прадмета. Малы можа называць прадмет пэўным словам толькі ў якой-небудзь адной сітуацыі.

Праз пэўны час маленькі чалавек пачынае асэнсоўваць, што прадметаў вакол значна больш, чым слоў у яго лексіконе. Спачатку ён спрабуе адрозніваць прадметы фанетычным спосабам: «гаў-гаў», вымаўленае басам, азначае вялікага сабаку, а тоненькім галаском – маленькага. Лексемы ўласнага вынаходніцтва ўсё часцей дапаўняюцца ў слоўніку дзіцяці намінацыямі, якія яны пачулі ад дарослых. Аднак словам у пэўным аб'ёме яго значэння дзеці авалодваюць значна пазней.

♪ *Якія этапы авалодання сапраўдным значэннем слова?*

Этапы авалодання дзецьмі значэннем слова вылучаны М.М. Кальцовай.

Першым этапам авалодання значэннем слова з'яўляецца апісанае вышэй фарміраванне ў малога ўстойлівай прадметнай суаднесенасці. Слова ў дзіцяці эквівалентнае пачуццёваму вобразу прадмета. Калі побач з вядомым малому мішкам пакласці яшчэ некалькіх, а затым папрасіць яго паказаць (узяць) мішку, ён пакажа менавіта на яго. Калі ж знаёмага мішкі сярод іншых не будзе, дзіця можа і не выканаць просьбу дарослага.

Ужо у першай палове другога года жыцця ў дзіцяці развіваецца здольнасць да абагульнення – вельмі важная якасць, якая садзейнічае актывізацыі мысліцельнай дзейнасці і фарміраванню актыўнага маўлення. Малы пачынае, напрыклад, называць сабачкам не толькі цацку, але і намалёванага сабачку, і живога. У канцы другога года жыцця дзіця пазнае прадметы незалежна ад іх колеру, формы, велічыні. Цяпер слова для дзяцей абазначае групу адпаведных прадметаў («лялька» – гэта розныя лялькі). Значэнне слова тут больш шырокае, разам з тым яно менш канкрэтнае.

На шляху асэнсавання значэнняў слоў у дзіцяці шмат цяжкасцей. Абагульненне патрабуе ўмення класіфікаваць прадметы і з'явы, што малому вельмі нялёгка. Калі дзіця робіць абагульненне, яно часта пераходзіць устаноўленыя для яго межы, у выніку чаго ўзнікае звышгенералізацыя. Напрыклад, малы можа назваць *кісай* любую маленькую пушыстую істоту – кошку, балонку, іншых жывел. У той жа час дзіця можа не палічыць *кісай* сіямскага ката. Словам *яма* называць не

толькі ўласна яму, але і кішэнь, і ўнутраную частку абутку. Імем *Каця* – не толькі сястрычку, але і ўсіх дзяўчынак такога ўзросту. Чым меншае дзіця, тым больш у яго лексіконе звышнегэралізаваных слоў.

З 3–3,5 гадоў ў дзяцей назіраецца больш высокая ступень абагульнення: слова абазначае некалькі груп адпаведных прадметаў («цацкі», «посуд»). Сігнальнае значэнне такога слова вельмі шырокае, разам з тым яно значна аддалена ад канкрэтных вобразаў прадметаў.

Апошняя ступень абагульнення – у слове нібы дадзены шэраг папярэдніх узроўняў абагульнення (слова «рэч», напрыклад, змяшчае ў сабе абагульненні, якія ахопліваюць словы «цацкі», «посуд», «мэбля» і інш.). Сігнальнае значэнне такога слова надзвычай шырокае, а сувязь яго з канкрэтнымі прадметамі прасачыць даволі цяжка. Такі ўзровень абагульнення даступны дзецям толькі на пятым годзе жыцця.

У той жа час разуменне значэння слова ў дашкольніка носіць «жыццёвы» характар. Напрыклад, на прапанову растлумачыць, што значыць «бедны» (пасля чытання казкі пра багача і бедняка), 5-гадовы хлопчык адказвае: «Гэта той, у каго нешта здарылася».

Ужываемыя дашкольнікамі словы трэцяй і чацвёртай ступеней абагульнення («добры», «злы»), «людзі», «ежа») часта бедныя па змесце і не могуць быць аднесены да слоў, якія нясуць высокія ступені абагульнення. Напрыклад, розніцу паміж садавінай і агароднінай дзеці тлумачаць так: «Садавіну ядуць сырой, а калі вараная – гэта агародніна». Пры сістэматычнай рабоце, адзначае М.М. Кальцова, даволі лёгка ідзе фарміраванне ў дзяцей высокіх ступеней абагульнення.

Але не трэба думаць, што ў якасці базавых слоў для дзіцяці заўсёды выступаюць словы больш нізкай ступені абагульненасці, а затым (часцей за ўсё з дапамогай дарослых) з'яўляюцца словы больш высокай ступені абагульненасці. Калі назвы садавіны ці агародніны малыя сапраўды засвойваюць раней за адпаведныя абагульняльныя словы, то, напрыклад, словы *птушка*, *дрэва* дзіця пазнае і пачынае актыўна выкарыстоўваць раней за канкрэтныя назвы (*верабей*, *варона*; *елка*, *бязроза*). Вядома, адрозніваць яблыкі, грушы, бананы для малога з'яўляецца больш істотным, чым розныя віды дрэў. Значыць, ступень абагульненасці і неабходнасць дэталізацыі вызначаюцца фактарамі прагматычнымі: якая іменна ступень дакладнасці неабходна для прадметна-практычнай дзейнасці дзіцяці.

6.2.3. Тыповыя памылкі ў засваенні слоўніка

У працэсе засваення значэння слова ў маўленні дзяцей сустракаецца шэраг тыповых памылак. Да іх адносіцца *пашырэнне значэння сло-*

ва як наступства неасвоєнасці якіх-небудзь яго семантичных кампанентаў (і, значыць, уключэння ў семантыку слова лішніх кампанентаў). Напрыклад, *пасаліць* – пасыпаць чым-небудзь: «Пасалі цукрам», «Пасалі пясочкам»; *заплюшчыць* – сціснуць што-небудзь (не толькі веці): «Глядзі, як я пальцы заплушчыў!»; *наступіць* – надавіць на што-небудзь (не абавязкова нагой): «Ты мне рукой на валасы наступіла».

Шмат непаразуменняў звязана з выкарыстаннем складаных слоў (*крываногі, даўгавухі*), калі дзіця расшыфроўвае толькі адзін корань слова, не ўлічвае другі. Адсюль выказванні тыпу: «Якія ў табе таўстапузья ногі».

Разам з пашырэннем значэння слова сустракаецца і *звужэнне*. Гэта з'ява становіцца відавочнай у выпадку проціпастаўленняў у маўленні дзяцей: «Я прасіла глазунню, а ты зрабіла мне яечню».

Да тыповых памылак ў маўленні дзяцей адносіцца *парушэнне нарматыўнай спалучальнасці* лексічных адзінак. Дзіця не ўлічвае абмежаванняў, якія накладваюцца на спалучальнасць слоў з іншымі словамі. Так, дзіця ўжывае слова *шафёр* у значэнні не толькі «вадзіцель аўтамабіля», а любога транспартнага сродку. Адсюль выказванні тыпу *шафёр тралейбуса, электрычкі і нават павозкі*: «Глядзі, шафёр каня паганяе, а ён не едзе».

У маўленні дзяцей шырока распаўсюджана з'ява *славесных замен* – ужывання аднаго слова замест іншага, паколькі словы ў іх свядомасці яшчэ не набылі стабільных (гуковага і семантычнага) рыс, дастатковай устойлівасці. Існуе некалькі тыпаў замен, якія маюць глыбокія псіхалагічныя карані, звязаныя з са спецыфікай вербальнай памяці дзіцяці.

Вылучаюць замены паранімічнага характару, калі змешваюцца блізкія па гучанні неаднакарэнныя словы (*ветэран – ветэрынар, гладзіятар – гладзіолус, торба – арбіта*). Напрыклад: «Глядзі, як каза глядзіць ў *пінцэт!*» (замест ларнет); «Шчака надзьмутая, зуб баліць, гэта *плюс*» (замест флюс); Як правіла, дзіця выкарыстоўвае слова, якое раней ўвайшло ў яго лексікон, замест слова, што яшчэ не ўкаранілася ў свядомасці.

Другім выпадкам замены паранімічнага характару з'яўляецца змешванне аднакарэнных блізкіх па гучанні слоў: *калонія – калона асметр – прасметр*. Напрыклад, дзяўчынка сядзіць на маці вярхом, яе ніяк не стрэсі: «Не можаш мяне *пераадолець!*» (замест *адолець*).

Наступным тыпам замены з'яўляецца змешванне антонімаў: *учора, заўтра, яшчэ – ужо*: «Я яшчэ вялікі, магу сам лыжкай есці!»

Чацвёрты тып замены – гэта змешванне слоў адной тэматычнай групы. Пры гэтым праяўляецца асацыятыўны механізм запамінання слоў. Так, дзяўчынка на кухні цягнецца да пучка з пятрушкай і просіць: «Дай мне сырога клоуна».

6.2.4. Засваенне пераносных значэнняў слоў

К.І. Чукоўскі адзначаў, што думка малых дзяцей спачатку звязана толькі з канкрэтнымі вобразамі. Таму яны так гарача прырачаць супраць нашых алегорый і метафар. Паводле слоў С.Н. Цэйтлін, дашкольнікі строга сочаць за захаваннем закона сіметрыі моўнага знака, г. зн. за тым, каб аднаму слову адпавядала адно значэнне. Праявы асіметрыі яны прыняць не могуць.

Дзіця першым засвойвае тое са значэнняў мнагазначнага слова, якое з'яўляецца актуальным у яго прадметна-практычнай дзейнасці. Калі гэта слова ўжываецца дарослым ў іншым, невядомым дзіцяці значэнні, ствараецца канфліктная сітуацыя, якую дзіця імкнецца асэнсаваць. Адсюль узнікаюць пытанні тыпу: «Крапіва кусаецца? А як жа яна брэша?»

Вылучаюць наступныя псіхалагічныя сітуацыі, выкліканыя ўжываннем слова ў пераносным значэнні:

- дзіця не разумее выказвання, у якім дарослы ўжыў слова ў новым для яго значэнні («Прышоў Іван дамоў, а жаба пытаецца: «Што гэта ты галаву павесіў?» Ігар так і ўявіў сабе, што зняў Іван галаву і павесіў на цвічок.);
- дзіця разумее выказванне, але расцэньвае такое ўжыванне слова нелагічным, шукае тлумачэнні для такога пераносу («У мяне сёння галава трашчыць» – «Чаму ж трэску не чуваць?»; «Сёння сырое надвор'е» – «А хіба бывае варанае?»). Часта дзеці, надзелены юмарам, задаюць падобныя пытанні жартоўна.

З другога боку, дзіцячае давер'е да першаснага значэння слова можа быць такім вялікім, што малы нават не заўважае неадпаведнасці слова і фактычнай сітуацыі. Таму многія дзеці лічаць, што на любой машыне, нават пральнай, можна куды-небудзь паехаць, раз яна так называецца.

Бываюць і іншыя выпадкі, калі другаснае значэнне слова засвойваецца дзіцем раней за першаснае. У адказ на пытанне, дзе растуць шышкі, рускамоўнае дзіця адказвае: «На лбу».

З цягам часу дашкольнікі не толькі засвойваюць пераносныя значэнні некаторых слоў, але спрабуюць самі канструяваць лексіка-семантычныя варянты пераносаў найменняў («Мама манікюрам ногці маж»; «У мяне нос пахне» – у значэнні «адчувае нейкі пах»).

6.2.5. Авалоданне фразеалогіі

Фразеалагізм па форме нагадвае свабоднае спалучэнне слоў, і таму дзеці спачатку разумеюць яго літаральна. Ад дашкольнікаў можна пачуць такія выказванні: «Я ў школу не пайду. Там на экзамене дзяцей рэжуць»; «Мама! Тыказала, што дзядзя сядзіць у цеці Анюты на шыі, а ён увесь час сядзеў на крэсле». С.Н. Цэйтлін прыводзіць прыклад пра хлопчыка, які вельмі расхваляўся, калі пачуў, што кот *сціць без задніх ног*. Разбудзіў ката, палічыў лапы і, заспакоены, вярнуўся.

Пры літаральным разуменні фразеалагізма ён спыняе сваё існаванне ў якасці самастойнай лексічнай адзінкі і пачынае функцыянаваць як свабоднае спалучэнне слоў, кожнае з якіх мае сваё ўласнае значэнне. (Хлопчык разглядае малюнак і здзіўлена пытаецца: «Вось ідуць салдаты, і ўсе з пустымі рукамі. А дзе ж служба? Тата казаў, што яны нясуць службу».)

Часам, нават пры правільным разуменні агульнага сэнсу фразеалагізма, дзіця працягвае раўняцца на вобраз, які ствараецца ў выніку яго даслоўнага прачытвання: «Вочы ад здзіўлення на лоб *залезлі*»; «*Праваліцца* пад зямлю (ад сораму) і ніколі адтуль не вылазіць».

7. Авалоданне гукавой асновай маўлення

7.1. Гукавыя сродкі мовы

Мінімальнай вымаўленчай адзінкай з'ўляецца *склад*. Склад не мае самастойнага значэння, але мае пэўныя вымаўленчыя прыметы. Яго можна вылучыць у гукавой плыні на аснове вымаўлення. Склады ўтвараюцца з гукаў, якія спаяны паміж сабой самым цесным чынам, паколькі ў складзе апошняга фаза папярэдняга гуку накладваецца на першую фазу наступнага за ім гуку. Таму раздзяліць іх пры ўспрыманні склада або слова да спецыяльнага навучання гукавому аналізу слова дзіцяці даволі цяжка.

Гукі – гэта мінімальныя, не члянімыя ў гукавой плыні моўныя адзінкі, якія складаюць гукавую матэрыю мовы. Самі па сабе гукі, як і склады, аніякіх значэнняў не выражаюць. Калі вымавіць, напрыклад, паасобку гукі [y], [k], [ж], ніхто іх не зразумее. Але дастаткова гэтыя ж гукі вымавіць разам і ў іншай паслядоўнасці, становіцца зразумелым слова «жук».

♣ Якую ж ролю адыгрываюць гукі ў нашым маўленні?

Гукавыя сродкі мовы прынята разглядаць у трох аспектах: функцыянальным, акустычным і артыкуляцыйным.

Гукавыя сродкі маюць дзве функцыі. Першая – *перцептыўная*, або функцыя ўтварэння і ўспрымання значных моўных адзінак. Адэкватнае ўспрыманне маўлення забяспечваецца маўленчым слыхам (які ўключае рытмічны, інтанацыйны і фанематычны слых). Другая функцыя гукаў – *сігніфікатывая* (адрозніванне значных моўных адзінак). Калі ў слове замяніць, дадаць або прыняць хоць адзін гук, атрымаецца ці новае слова, ці бязгледзіца: дом – сом; дом – дам – дым, стол – столь, рот – крот).

Акустычны аспект вучэння гукавых сродкаў мовы разглядае іх фізічную прыроду: вышыню, гучнасць, тэмбр голасу.

Гукі ўтвараюцца ў выніку работы (*артыкуляцыі*) органаў маўлення. У складзе артыкуляцыя аднаго гука ўплывае на артыкуляцыю другога. На ранніх этапах антагенезу гэта з'ява праяўляецца асабліва яркава з-за недасканаласці будовы маўленчага апарату дзіцяці.

У кожнай мове вылучаецца група асноўных базавых гукаў – *фанем*, з дапамогай якіх адрозніваюцца паміж сабой словы і іх формы.

Гукі, якія рэальна вымаўляюцца чалавекам, але не змяняюць значэння або формы слова, называюцца адценнямі фанем. Так, чалавек можа злёгка расцягваць галосныя пры вымаўленні слова, картавіць пры вымаўленні гук «р», але гэтыя артыкуляцыйныя хібы не ўплываюць на значэнне слова.

Усе гукавыя сродкі мовы падраздзяляюцца на дзве вялікія групы: *лінейныя* гукавыя сродкі, якія ў маўленні разгортваюцца ў часе (гук, склад, слова і г. д.), і *надлінейныя* (вышыня, сіла голасу, рытм, тэмп маўлення, паўзы і г. д.). Надлінейныя гукавыя сродкі нібы накладваюцца на лінейныя, забяспечваючы іх функцыянаванне ў залежнасці ад ўмоў сітуацыі зносін.

♣ *Што значыць засвоіць гукавую форму мовы?*

Каб засвоіць гукавыя сродкі мовы, неабходна, па-першае, навучыцца ўспрымаць лінейныя і надлінейныя фанетычныя адзінкі ў адпаведнасці з нормаю мовы, па-другое, прадудыраваць усе ўказаныя адзінкі таксама ў адпаведнасці з моўнымі нормаю. Такім чынам, працэс засвешчання дзіцем гукавой сістэмы маўлення ўключае: развіццё маўленчага слыху; авалоданне правільным вымаўленнем гукаў і слоў.

7.2. Развіццё маўленчага слыху

Развіццё слыхавога ўспрымання і маўленчага слыху апырэджае вымаўленчыя магчымасці дзіцяці. Паміж узнікненнем здольнасці дзіцяці ўспрымаць нейкую маўленчую адзінку і здольнасцю яе самастойна прадудыраваць можа быць часавы інтэрвал у некалькі месяцаў і нават гадоў. Дастаткова ўспомніць вясёлы расказ Драгунскага «Шыпкі», у якім апісваецца, як трое дзяцей насміхаюцца адзін з аднаго з-за няправільнага вымаўлення гэтага слова. Кожны з іх выдатна чуе памылку ў вымаўленні равеснікаў, але і сам вымаўляе няправільна (*сыскі, хыхкі, фыфкі*).

♣ *Калі развіваецца маўленчы слых?*

Перадумовы для развіцця фанематычнага слыху фарміруюцца ў дзіцяці ў даславесны перыяд. Вельмі рана ў дзяцей развіваецца здольнасць адрозніваць па голасе блізкіх людзей, на слых успрымаць змяненні голасу па вышыні і сіле, адчуваць эмацыянальную афарбоўку маўлення. На пятым месяцы жыцця немаўля распазнае тон голасу, на

восьмым – агульны характар інтанацыі (пытальную, ласкавую, патрабавальную). У 6–12 мес. дзеці асабліва ўспрымальныя да рытму гучальнага маўлення М.Х. Швачкін, К.І. Чукоўскі і інш.). У эксперыменце, праведзеным Н.Х. Швачкіным, дзіцям 6-і месяцаў паказалі, як трэба пляскаць у далоні пад словы «стук-стук». Затым эксперыментатар замяняў «стук-стук» на іншыя спалучэнні гукаў (у-у, о-о). Дзеці працягвалі пляскаць, што сведчыць пра тое, што гукавы склад для іх не меў значэння, паколькі яны арыентаваліся выключна на рытм. Калі вымаўлялася адзіночнае слова «стук», дзеці не рэагавалі на яго.

Як відаць, у ранні перыяд маўленчага развіцця асноўную сематычную нагрузку нясуць інтанацыя, рытм, агульны гукавы малюнак слова.

♪ *Калі і як адбываецца развіццё фанематычнага слыху?*

Рашаючае значэнне для засваення гукаў роднай мовы мае развіццё сенсорнай асновы маўлення – фанематычнага слыху. Пры асваенні гукавога боку маўлення, на думку Д.Б. Эльконіна, фанематычны слых выступае *двойчы*. *Першы* раз на яго аснове задаецца ўзор вымаўлення гуку, *другі* раз – вынік дзеяння. Дзіця павінна дакладна адрозніваць гук, зададзены дарослым, ад гуку, які рэальна ім самім вымаўляецца. Гэта з’яўляецца асноўнай перадумовай пачатку прадудыравання маўлення.

Здольнасць успрымаць гукавы склад маўлення ўзнікае ў канцы першага – пачатку другога года жыцця. У апісаным вышэй эксперыменце гадавалым дзіцям дастаткова было пачуць адно слова «стук» і яны пляскалі ў далоні, пры гэтым яны арыентаваліся менавіта на гукавую абалонку слова. Важна адзначыць, што дзіця не звяртае ўвагі на розныя варыянты вымаўлення фанем, яно вельмі хутка асвойвае істотныя прыкметы гукаў сваёй роднай мовы.

Па даных М.Х. Швачкіна, дзіця ужо ў канцы першага года жыцця адрознівае галосныя і зычныя гукі, розныя групы зычных (санорныя, цвёрдыя, мяккія і інш.). На першых этапах дзіця адрознівае далёкія фанемы [д] і [к], [а] і [ж] і не дыферэнцыруе блізкія [д] і [т], [г] і [х], [з] і [с], [б] і [п]. Гэта праяўляецца ў тым, што малыя правільна разумеюць розныя па гукавым складзе словы: «акно», «ляля», але блытаюць блізкія па гучанні: «суп», «зуб».

Фанематычны слых развіваецца дастаткова хутка. Даследаванне М.Х. Швачкіна паказала, што ўжо ў дзяцей аднаго года сямі месяцаў фанематычны слых аказваецца сфарміраваным.

7.3. Сувязь гучання з сэнсам слова

У дашкольным узросце ў дзяцей фарміруюцца дастаткова дакладныя гукавыя вобразы слоў і асобных гукаў. Гукавы бок маўлення з'яўляецца прадметам пільнай увагі дзіцяці. Вельмі рана яно пачынае рабіць са словам чыста фармальныя аперацыі. К.І. Чукоўскі прыводзіць прыклады «вершаў», якія дзеці складаюць, арыентуючыся толькі на гукавы і рытмічны бакі маўлення («Кунда, мунда, карамунда, дунда, бунда, парамун»).

Як адзначалася ў папярэднім раздзеле, слова на працягу даволі доўгага часу трактуецца дзіцем як адна з уласцівай або частак прадмета. Гучанне слова, па меркаванні дзіцяці, павінна так або інакш адлюстроўваць яго змястоўныя характарыстыкі. Таму ў маўленні маленькіх дзяцей назіраецца вялікая колькасць гукапераймальных слоў. Дзіця надзяляе гук значэннем. Напрыклад, вядома, што ў малых гук [i] асацыіруецца з чымсьці маленькім, а гук [o] – з вялікім. Не ведаючы, хто такі кіт, на пытанне, хто большы, кіт ці кот, упэўнена адказваюць: «Кот».

Значэнне незнаёмых слоў дашкольнікі часам спрабуюць асэнсаваць, выходзячы з яго гукавой абалонкі: кустарнік – вартаўнік, які ахоўвае кусты, фантазёр – той, хто пускае фантаны. К.І. Чукоўскі назваў гэтую з'яву памылковым тлумачэннем слоў («ложным истолкованием слов»).

7.4. Аваходанне вымаўленнем гукаў, слоў

У дамаўленчы перыяд у лепятанні дзіцяці рэгіструецца вялікая колькасць разнастайных гукаў, у тым ліку і тых, што не ўласцівы роднай мове. Лепетныя гукі неадвольныя, яны ніяк не кантралююцца свядомасцю. Гэтыя гукі, паводле трапнай заўвагі М.Х. Швачкіна, «вымаўляюцца самі».

Ці функцыянуюць у далейшым «лепетныя» гукі ў якасці фанем?

Як сцвярджаюць даследчыкі, лепет і маўленне – два зусім розныя цыклы артыкуляцыйнай маторыкі. Пераходзячы да славеснага маўлення, дзіця пачынае нібы з нуля – з надзвычай абмежаванага набору гукаў. Калі гукі становяцца матэрыялам першых засвоеных слоў, яны набываюць перцептыўную і сінфікатывую функцыю –

становяцца фанемамі, чаго нельга сказаць аб гуках лепятання. Цяпер дзіця павінна гаворыць так, як гавораць акружаючыя дарослыя, г. зн. звяраць з дапамогай фанематычнага слыху атрыманы вынік з узорам. Таму нават тыя гукі, якія дзіця з лёгкасцю вымаўляла падчас лепятання, яно цяпер засвойвае доўга і з цяжкасцямі. Глыбінным механізмам пераходу ад лепятання да мовы выступае авалоданне сістэмай фаналагічных проціпастаўленняў, характэрных для дадзенай мовы.

♪ *Як адбываецца засваенне фанемнай сістэмы мовы?*

Авалоданне фанетычным складам маўлення пачынаецца ў канцы першага года жыцця дзіцяці. Спецыялісты па дзіцячай фанетыцы прапанавалі лічыць перыядам засваення гукавой асновы маўлення тэрмін ад вымаўлення першага слова да апошняга засвоенага гуку (В.І. Бельцокоў, А.Д. Салахава). Гэты перыяд індывідуальны для кожнага дзіцяці і можа вагацца ад 1 г. 5–6 мес. да 4 з паловай гадоў.

Вымаўленне галосных даецца дзецям лягчэй, чым зычных. Першым у працэсе антагенетычнага развіцця фарміруецца проціпастаўленне максімальна адкрытага, шырокага галоснага гукі [а] астатнім галосным. Затым засвойваюцца галосныя [і], [у], пасля гэтага – [о], [э]. Гук [ы] звычайна замяняецца гукам [і], вымаўленне яго засвойваецца пазней.

Паслядоўнасць засваення зычных гукаў у большасці дзяцей свету аднолькавая. Гукі ў складзе першых слоў з'яўляюцца групамі па меры асваення пэўных артыкулярных пазіцый. Губныя зычныя ([м], [б], [п]) з'яўляюцца раней за язычныя ([д], [т] [г] [к]); мяккія язычныя раней за цвёрдыя, а глухія раней за звонкія. Пазней за ўсё дзеці засвойваюць вымаўленне свісцячых ([с], [с'], [з], [з']), [ц] шыпячых ([ш], [ж], [ч]), санорных [р] (у рускай мове і [р']) зычных гукаў. Пры гэтым дакладнасць артыкуляцыі гукі залежыць ад яго пазіцыі ў складзе і ў слове.

Усё гэта гаворыць пра тое, што дзіця засвойвае не ўласна гукі, а больш складаныя артыкуляцыйныя комплексы.

У *раннім і малодшым дашкольным узросце* многія гукі дзеці не вымаўляюць зусім або вымаўляюць няправільна, ці замяняюць іх іншымі гукамі (ак замест *рак*, зюк замест *жук*, сапка замест *шатка*). З'ява замены аднаго гукі іншым называецца *субстытуцыяй*. Без субстытуцыі немагчыма авалодаць гукавой сістэмай роднай мовы. Часцей за ўсё на месцы гукі, які дзіця яшчэ не вымаўляе, з'яўляецца гук, найбольш падобны да яго па артыкуляцыйных характарыстыках (доссік замест *дожджык*, *Баля* замест *Валя*). Дзіця паступова пера-

ходзіць ад аднаго субстытута да іншага, усё больш набліжаючыся за нарматыўнага вымаўлення. У цэлым маўленне характарызуецца агульнай змякчанасцю (*лізіцька* – лыжачка, *міська* – мышка).

♪ Ці ёсць нейкія асаблівасці ў засваенні складовай будовы слоў?

Назіраюцца пэўныя асаблівасці ўзнаўлення малымі дзецьмі складовай структуры слова. Гэта, перш за ўсё, з'ява пад назвай *складовая элізія* – скарачэнне слоў. Паколькі першыя словы дзіцяці ўключаюць адзін, максімум два склады, «доўгія» словы (трох- чатырохскладовыя) малы спачатку імкнецца скараціць да звыклых яму адно- двухскладовых. Складовая элізія залежыць ад размяшчэння складоў у адносінах да націскага складу. Спачатку дзіця здольна ўзнавіць толькі націскны склад (*бан* замест «барабан»). Далей малы пачынае арыентавацца на першы склад, пераносячы на яго націск (*ба* замест «барабан»). Наступны крок – дзіця ўзнаўляе першы і націскны склад у сукупнасці (*бабан*). І, нарэшце, дзіця засвойвае рытмічную структуру слова поўнаасцю.

Другой асаблівасцю ўзнаўлення складовай структуры слова з'яўляецца *метатэзіс* – перастаноўка гукаў або складоў у слове. Дзеці часта называюць сабаку *басякай*, малаток – *маталком*, чарвяка – *чаўраком*. Замест гольфы гавораць *гофлі*, замест клякса – *кляска*.

Не ўсе дзеці аднолькава авалодваюць гукавой сістэмай маўлення. Адны імкнуцца перш за ўсё ўзнавіць рытміка-меладычную структуру слова і не клапацяцца аб якасці гукаў, што яго складаюць: *ціся* – кніжка, *цяннянь* – тэлефон. Гэта дзеці «складовага» тыпу. Іншыя дзеці – «гукавы» тып – імкнуцца дасягнуць дакладнасці артыкуляцыі гукаў, таму асвойваюць слова па частках на працягу некалькіх месяцаў: *па – папа – паця – папаця – папата – лапата*.

На чацвёртым-пятым годзе жыцця колькасць гукаў, якія вымаўляюцца няправільна, значна памяншаецца, знікае іх агульнае змякчэнне, рэдка сустракаюцца парушэнні ў складовай структуры слова. У дзяцей з'яўляецца правільнае (хаця і нястойкае) вымаўленне свісцячых, шыпячых гукаў і [р]: у адным гукаспалучэнні дзіця правільна вымаўляе гэтыя гукі, у іншым – няправільна. Тыповай з'яўляецца «адваротная замена» гукаў, калі замест старога субстытута ставіцца толькі што засвоены гук (*Рарыса* замест Ларыса, *жамок* – замок, *шлон* – слон). Не заўсёды дзеці дыферэнцыруюць гукі, блізкія ў акустычных або артыкуляцыйных адносінах: *ж* – *з*, *ш* – *с* і г. д.

У развіцці гукавога ладу маўлення ў дзяцей на пятым годзе жыцця назіраецца свайго кшталту супярэчлівасць. З аднаго боку, асаблівая адчувальнасць да гукаў маўлення, у дастатковай ступені развіты фанематычны слых; з іншага боку – недастатковае развіццё артыкуляцыйнага апарату і поўная абыякавасць да артыкуляцыі.

Традыцыйна лічылася, што большасць дзяцей старэйшага дашкольнага ўзросту правільна вымаўляе ўсе гукі роднай мовы і толькі ў асобных дзяцей ёсць недахопы вымаўлення шыпячых, санорных або часам свісцячых гукаў. Аднак за апошнія гады ўзровень гукавымаўлення старэйшых дашкольнікаў значна знізіўся. Паводле даных А.Г. Арушанавай, каля 40 % шасцігадовых дзяцей паступаюць у школу з недахопамі вымаўлення, што звязана з узросшымі нервовай напружанасцю дзяцей, эмацыянальным дыскамфортам, дэфіцытам асобных змястоўных зносін. Гэтыя фактары прыгнятальна ўплываюць на маўленчы слых, маўленчую ўвагу, развіццё артыкуляцыйнага апарату, а таксама па партнёрскія адносіны дзяцей.

У дашкольны перыяд дзеці пачынаюць асэнсоўваць нормы вымаўлення, клапаціцца аб яго правільнасці. Аднак яны не могуць вылучыць і назваць гук, які трэба выправіць, а вымаўляюць ўсё слова цалкам: «Не скола, а школа».

♪ Як авалодваюць дзеці надлінейнымі гукавымі сродкамі?

Дзіця пачынае ўспрымаць і ўзнаўляць такія надлінейныя характарыстыкі маўлення, як гучнасць і вышыня голасу. Гэта тлумачыцца тым, што малы імкнецца, перш за ўсё, паказаць сваё эмацыянальнае стаўленне да таго, што адбываецца з ім і вакол яго.

Затым дзіця авалодвае рытмічнай структурай слоў, якая вызначаецца для яго колькасцю складоў і месцам націскага складу. Гэты працэс разглядаюць вышэй.

Што датычыцца засваення інтанацыйнай выразнасці маўлення, то тут існуюць пэўныя асаблівасці. Дзеці раняга і малодшага дашкольнага ўзросту выкарыстоўваюць інтанацыйныя характарыстыкі для перадачы сваіх камунікатыўных намераў, аднак карыстаюцца інтанацыйнымі сродкамі неасэнсавана. Яны толькі выражаюць сваё стаўленне да рэчаіснасці або да таго, што ім паведамляецца. З цягам часу ўзровень інтанацыйнай выразнасці маўлення дзяцей зніжаецца. У выніку выказванні дзяцей пяці-шасці гадоў характарызуецца мана-тоннасцю, адсутнасцю інтанацыйнай аформленасці. Гэта тлумачыцца

ца тым, што яны ўжо валодаюць іншымі разнастайнымі моўнымі сродкамі для выражэння сваіх стасункаў да таго, што выказваецца: лексічнымі (сінонімамі, антонімамі і інш.) марфалагічнымі (суфіксамі ацэнкі: таўставаты, сланішка), сінтаксічнымі (парадак слоў). Таму выкарыстанне інтанацыі адыходзіць на іншы план. З гэтай прычыны выхаванне асэнсаванай гукавой выразнасці маўлення з'яўляецца адной з прыярытэтных задач фарміравання гукавой культуры маўлення дзяцей старэйшага дашкольнага ўзросту.

8. Авалоданне марфалогіі

8.1. Пераход ад даграматычнага этапа да марфалагічнага

Што такое граматычны лад маўлення?

Граматычны лад маўлення – гэта сукупнасць ведаў і ўменняў, якія неабходны чалавеку, каб ствараць выказванні самому і разумець выказванні іншых. У граматычным ладзе мовы вылучаюцца *марфалагічны лад*, да якога адносіцца ўменне змяняць словы па формах (напрыклад, скланяць назоўнікі, спрагаць дзеясловы, змяняць прыметнікі ў родзе і ліку пры дапамаганні іх да назоўнікаў і г. д.), утвараць словы з дапамогай суфіксаў (хлеб – хлебніца, будаваць – будаўнік), прыставак (ляцеў, адляцеў, прыляцеў, абляцеў), ствараць складаныя словы з двух простых (доўгія вушы – даўгавухі) і інш.; і *сінтаксічны лад*, які прадугледжвае ўменне злучаць словы ў выказванні.

Дзіця першапачаткова ў працэсе прадметна-маніпулятыўнай дзейнасці спасцігае адносіны, якія ляжаць ў аснове граматычных катэгорый. Напрыклад, кідае мячык, пірамідку, кубік; бярэ ў рот лыжку, стукіць лыжкай, кідае лыжку. Гэтыя элементарныя аперацыі параджаюць схемы граматычных адносін: адно дзеянне – розныя прадметы; адзін прадмет – розныя дзеянні. Прадметныя дзеянні і адначасовае пазнавальнае развіццё, а таксама ўзнікненне сімвалічнай функцыі ў гульні выступаюць перадумовай развіцця граматычнага ладу маўлення дзіцяці.

! *Успомніце, якія перыяды фарміравання граматычнага ладу маўлення вылучаны А.М. Гваздзёвым.*

Як развіваецца граматычны лад у першы перыяд?

У *першы (даграматычны) перыяд*, паводле А.М. Гваздзёва, вылучаюцца дзве стады:

- стадыя ўжывання аднаслоўных сказаў (1 г. 3 мес. – 1 г. 8 мес.);
- стадыя ўжывання сказаў з 2–3 слоў (1 г. 8 мес. – 1 г. 10 мес.).

Першыя словы дзіцяці з’яўляюцца адначасова і першымі выказваннямі – *галафразамі*. Слова-сказ служыць як для абазначэння асобнага канкрэтнага прадмета, дзеяння, так і цэлай сітуацыі. (Напрыклад, *кісь* ў розных сітуацыях можа азначаць: вось кошка; кашачы дыванчык; кошка падрапала і г. д.). Не выпадкова першыя словы ў большасці ўяўляюць сабой гукаперайманні, якія немагчыма суаднесці

з часцінамі мовы. Але і нарматыўныя словы (мама, баба, дай) з'яўляюцца «замарожанымі»: дзеці не змяняюць іх па формах.

Часам, нават на першай стадыі, у маўленні некаторых дзяцей можна пачуць асобныя словаформы, якія нагадваюць выпадкі першых склонавых проціпастаўленняў: «Мамі» (працягваючы рукі да маці); «Бабі» (гэта бабуліна рэч). Формы слоў паступова «размарожваюцца».

На другой стадыі дзіця будзе выказванні з некалькіх слоў, аднак гэтыя словы пакуль што таксама «замарожаныя»: «Дзіда бай» (Дзед спіць); «Дзядзя лю-лю» (Дзядзя гаворыць па телефоне). Кожны падобны сказ змяшчае незмяняльнае слова з «нянчынай мовы». У далейшым двухслоўныя фразы паступова ўскладняюцца – перадаюць больш складаны сэнс («Бады се» – вады ўсе, г. зн. не капае з крана).

Амерыканскія вучоныя паказалі, што двухслоўныя выказванні дзяцей падпарадкоўваюцца асаблівым «дзіцячым» правілам. Дзіця не проста злучае словы ў сказы выпадковым чынам – у яго маўленні з'яўляюцца два функцыянальныя класы слоў. Першы клас – гэта «апорныя» словы. Спіс такіх слоў невялікі і адносна замкнены (*дай, там, бай-бай* і г. д.). Другі клас – «адкрыты», ён больш шырокі і ўвесь час папаўняецца. Для стварэння двухслоўнага сказа выбіраецца слова з «апорнага» класа, а значэнне вар'іруецца за кошт іншага слова з «адкрытага» класа (*дай бібі, дай цік-так*).

Трохслоўныя выказванні таксама могуць яшчэ складацца з «замарожаных» форм («Тата яма капаць», «Мама ніська цітаць» – мама, кніжку пачытай). Але на мяжы першага і другога перыядаў адбываецца пераход ад даграматычнай стадыі да марфалагічнай. Гэта выражаецца у тым, што для дзяцей становіцца значным парадак слоў у сказе (дзеінік папярэднічае выказніку, а калі маецца дапаўненне, яно таксама ставіцца перад выказнікам: «Баба каса варыць» Баба кашу варыць). Практычна ўвесь другі год жыцця ўходзіць на асваенне глыбінных структур сказа, спачатку аднаслоўнага, затым – двух- і трохслоўнага.

8.2. Засваенне граматычных катэгорый

У другі перыяд засваення граматыкі назіраецца рэзкі выбух ў галіне марфалогіі. За вельмі кароткі перыяд (усяго два-тры месяцы) дзіця асвойвае ўсе асноўныя марфалагічныя катэгорыі. А.М. Гваздзёў выявіў паслядоўнасць засваення дзіцем граматычных форм рускай мовы: лік назоўнікаў – памяншальная форма назоўнікаў – катэгорыя

загаднасці дзеяслова – склоны – катэгорыя часу – асоба дзеяслова. У выніку малы к 2,5–3 гадам мае ў сваім распараджэнні мінімум неабходных сродкаў марфалагічнай маркіроўкі для пабудовы зразумелых выказванняў. Ён будзе простыя і складаныя сказы са злучнікамі і без іх. (Нагадаем, што ў гэты перыяд назіраецца рэзкі скачок і ў авалоданні слоўнікам.)

Чарговасць засваення марфалагічных катэгорый і форм, якімі яны выражаюцца, залежыць ад шэрага прычын. У першую чаргу, ад прагматычнай каштоўнасці: наколькі сэнс, што суадносіцца з дадзенай катэгорыяй, актуальны для практычнай дзейнасці дзіцяці. Напрыклад, катэгорыя загаднасці дзеяслова, якая служыць для выражэння просьбы і патрабаванняў, засвойваецца значна раней за дастаткова простую форму ўмоўнага ладу (*хадзіў бы, глядзела бы*) – у дзіцяці няма патрэбы ў абазначэнні ўмоўных дзеянняў. Сярод самых апошніх марфалагічных катэгорый, што засвойваюцца дзіцем ў другі перыяд, знаходзіцца і катэгорыя роду (большасць дзяцей засвойвае яе да двух з паловай – трох гадоў).

Важным фактарам гатоўнасці дзіцяці да засваення граматычных катэгорый выступае іх кагнітыўнае (пазнавальнае) развіццё. Пры гэтым кагнітыўнае развіццё, адзначае С.Н. Цэйтлін, з’яўляецца першасным у адносінах да развіцця моўнага. Так, катэгорыю ліку малы можа засвоіць толькі ў тым выпадку, калі здолеў размежаваць адзін – не адзін прадмет. Авалоданне катэгорыяй роду магчыма толькі пасля таго, як у дзіцяці сфарміруецца ўменне вычляняць сябе з соцыуму, асэнсоўваць сваё «я». Катэгорыя роду з’яўляецца складанай для дзяцей, таму што ў беларускай (як і ў рускай) мове разам з незаўсёды матываваным размежаваннем трох родаў назоўнікаў захоўваецца размежаванне назоўнікаў для абазначэння адушаўленых і неадушаўленых прадметаў.

Фактарам, які ўплывае на паслядоўнасць засваення граматычных катэгорый, выступае і іх складанасць: дзіця праходзіць шлях ад канкрэтных форм да больш абстрактных, ад простага выражэння сэнсу да складанага.

♣ Як дзеці засвойваюць марфалагічныя формы?

Доўгі час лічылася, што авалоданне граматычным ладам маўлення адбываецца шляхам пераймання (імітацыі) дзіцем гатовых маўленчых узораў і практыкаванняў у іх выкарыстанні. Але даследаванні А.М. Гваздзёва, Ф.А. Сахіна, А.М. Шахнаровіча, А.Г. Тамбоўцавай

(Арушанавай) і інш. даказалі, што дзіця ставіцца да мовы не пасіўна, а актыўна, канструктыўна. Яно неасэнсавана аналізуе моўныя з’явы і вылучае іх фармальныя прыкметы (формы, з дапамогай якой выяўляюцца тыя ці іншыя значэнні).

Даказана, што яшчэ ў раннім узросце граматычныя сродкі паступова пачынаюць набываць для дзіцяці сэнсавую нагрузку. Авалоданне асобнымі марфалагічнымі элементамі мовы адбываецца наступным чынам. Спачатку з’яўяецца аморфнае слова – анаматапея, напрыклад *бібі*. Затым, дзякуючы таму, што дзіця вылучае суфікс –*ка* з розных слоў (мышка, шапка, талерка), ён далучае яго да сваіх слоў, атрымюваецца *бібіка*. Прычым *бібі* – гэта і машына, і ехаць, і беражыся машыны. А *бібіка* – гэта толькі машына.

Паводле слоў Ф.А. Сахіна, дзіця ў раннім дзяцінстве засвойвае «значэнне формы», г. зн. значэнне прыставак, кораняў, суфіксаў – тых элементаў слова, на якіх заснавана словазмяненне і словаўтварэнне. У гэты перыяд у дзяцей з’яўляюцца «памылкі па аналогіі» (*птушкі ляцуюць* – па аналогіі з «дзяўбуць», *палачкам, іголкам, лыжкам, кошкам* – па аналогіі з «мячыкам»). Дзіця адкрыла правіла і жадае дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з гэтым правілам. Таму малы ўжывае адну граматычную форму для выказвання значэнняў, якія ў мове перадаюцца рознымі граматычнымі формамі. Так, амаль усе дзеці ў раннім узросце гавораць *лізаю, маляваю, жуваю*. Гэта форма з’яўляецца аналагам нарматыўнай формы *ламаю, засынаю, хапаю*, якую дзеці пастаянна чуюць, таму ім прасцей выкарыстоўваць адну стандартную форму. Такая з’ява атрымала назву «*звышгенералізацыі*».

А.М. Гваздзеў пісаў, што граматычны лад к тром гадам у асноўным з’яўляецца засвоеным. С.Н. Цэйтлін удакладняе: сапраўды, к тром гадам у асноўным засвоены план зместу граматычных катэгорый (дзіця засвойвае, што адносіны паміж прадметамі і з’явамі: адзін – многа, вялікі – маленькі, раней – зараз – потым і г. д. – выражаюцца рознымі гукаформамі), а таксама асноўныя стандартныя формы. Канчатковае ж авалоданне граматычнымі формамі расцягваецца на шэраг наступных гадоў.

8.3. Засваенне марфалогіі

У *трэці перыяд* засваення марфалогіі (ад 3 да 7 гадоў) дзеці авалодваюць сістэмай марфалагічных сродкаў афармлення граматычных

катэгорый, засвойваюць тыпы скланенняў і спражэнняў, традыцыйныя формы, чаргаванні гукаў, спосабы словазмянення і словаўтварэння.

Дашкольнае дзяцінства – гэта этап засваення «формы значэння» (Ф.А. Сахін). Дзеці заўважаюць значэнні, носьбітамі якіх у складзе слова з’яўляюцца марфемы. У аснове гэтай з’явы ляжыць актыўны пошук дзіцяці, павышаная ўвага да значэння і гучання слова, да адносін паміж словамі. Як адзначаў К.Дз. Ушыньскі, калі дзіця ўжывае словы і формы, якія супадаюць з агульнапрынятымі, нельга думаць, што яны заўсёды запазычаны ад акружаючых цалкам, у гатовым выглядзе. Цікавае да слова і яго структурных элементаў з’яўляецца важнейшай састаўной часткай моўнага пачуцця. Чуццё да моўных з’яў праяўляецца ў здольнасці дашкольнікаў разумець і ўжываць новыя словы, іх формы і злучэнні па аналогіі з раней засвоенымі словамі, формамі і іх злучэннямі.

Важна, што ў выніку развіцця дзіця праяўляе нарматыўнае пачуццё правіла: яно пачынае вызначаць, ці з’яўляецца выказванне правільным адносна моўнага стандарту. Так, А.М. Шахнаровіч прыводзіць прыклад самакарэкцыі ўласнага выказвання дзіцем: «У рацэ было многа рыбаў... рыбей... многа рыбы».

Паколькі беларуская і руская мовы маюць складаную сістэму граматычных правіл, на працягу ўсяго дашкольнага дзяцінства, калі ідзе актыўны працэс засваення граматычных сродкаў, у маўленні дзяцей сустракаецца шмат граматычных памылак. Даследчыкамі вызначаны шэраг граматычных форм, якія ўяўляюць цяжкасці для рускамоўных дзяцей¹. Тыповыя памылкі ў маўленні дзяцей, для якіх роднай з’яўляецца беларуская мова, сістэматычна не вывучаліся. Можна адзначыць, што дзеці змяняюць незмяняльныя назоўнікі (*на піяніне*, *у паліце*), замяняюць род назоўніка (адзін рукавіц), дапускаюць памылкі ва ўжыванні некаторых дзеяслоўных форм (*насю*, *хадзю*), у чаргаванні зычных у аснове назоўніка (*вухі*, *вокі*) і інш.

У сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя шмат граматычных памылак у маўленні дашкольніка абумоўліваюцца ўплывам другой мовы (гл. раздзел 13).

¹ Бородин А.М. Методика развития речи детей. М., 1981. С. 115–116; Баршай Д.О.

О грамматических ошибках в речи детей // Дошкольное воспитание. 1974. № 5. С. 85–87.

9. Словаўтваральныя інавацыі ў дзіцячым маўленні

Малыя дзеці не адразу пачынаюць карыстацца словаўтваральнымі механізмамі. Дзеці ранняга і малодшага дошкольнага ўзросту не здольны праводзіць аналіз вытворных слоў, а, значыць, і ствараць іх. У выпадку неабходнасці стварыць падобнае слова, малы (калі не запомніў словаформу з маўлення дарослых) проста замяняе яго, для чаго часам будзе даволі складана сінтаксічныя канструкцыі. Так, у адказ на пытанне: «Як называецца посуд для цукру?», дзіця адказвае: «Гэта ... такая місачка... з кветчакй. А ручка адломаная. Мама заўсёды ў яе цукар кладзе».

Аднак неабходнасць ў аналізе і сінтэзе вытворных слоў выклікана камунікатыўнымі патрэбамі дзіцяці. Таму гэтыя аперацыі паступова пачынаюць ім асвойвацца.

Спачатку дзіця засвойвае вытворныя словы з памяншальна-ласкальным значэннем. У значэннях такіх слоў для маленькага дзіцяці заўсёды змяшчаецца «суб'ектыўна-станоўчы кампанент». Называючы аб'ект рэчаіснасці, які асабліва спадабаўся, дзіця можа стварыць слова з некалькімі рознымі памяншальна-ласкальнымі суфіксамі (*сабачончанычка, змяюшачка, зайчулянычка*).

Наступны крок – стварэнне слоў з павелічальным значэннем. Тут дзіця карыстаецца спосабам «адваротнага словаўтварэння»: адкідае ад слова марфему, якой насамрэч няма. Так адтрымоўваюцца словы *кабак* (ад кабачок), *падуха* (ад падушка).

Стратэгія «адваротнага словаўтварэння» захоўваецца і далей, у выніку чаго дзіця ўтварае словы тыпу *грыцёнак* (ад негрыцёнак), *льга* (ад нельга), *лелый* (ад нелелый).

♣ *Што такое дзіцячая словатворчасць?*

Дзіцячая *словатворчасць* – адна з галоўных асаблівасцей развіцця маўлення дашкольніка. У словатворчасці праяўляецца здольнасць дзяцей ствараць «неалагізмы», такія як, напрыклад, «атсонілась», «бананас», «стрыжульня», «малювак». К.І. Чукоўскі вельмі трапіна назваў іх «лепымі нелепіцамі» (у беларускім выражэнні – «глуздыя бязглуздіцы»). Дзіцячая словатворчасць – заканамерны шлях авалодання дзіцем марфалагічнымі сродкамі мовы, адно з праяўленняў камбінаторнай здольнасці дзіцяці, якая толькі развіваецца. К.І. Чукоўскі пісаў: «Той, хто ў раннім дзяцінстве на шляху да

засваення роднай мовы не ствараў такіх слоў, як «ползук», «выто- нуть», «тормозило» і г. д., ніколі не стане поўным гаспадаром сваёй мовы»¹ А.Г. Арушанав паказала, што першапачатковай функцыяй словатворчасці з'яўляецца намінацыйная, калі дзіця называе сваім словам прынцыпова новы аб'ект. Пазней намінацыйная функцыя ады- ходзіць на другі план, а на першы выступае функцыя арыенціровач- ная і экспрэсіўная (эстэтычная). Дзіця пачынае абыгрываць слова, ствараючы па некалькі варыянтаў (*сплім, сплюм, сплям*). Гульня са словамі дае задавальненне.

Ствараючы новыя словы, дзіця арыентуецца перш за ўсё на моўную сістэму, на прадукцыйныя словаўтваральныя мадэлі, якія за- мацаваліся ў яго моўнай свядомасці. Моўную норму дзіця пакуль што не прымае пад увагу. Таму можна сцвярджаць, што ў працэсе авало- дання роднай мовай дзіця спачатку засвойвае сістэму, а ўжо по- тым – норму (Э. Касерыу). Сістэма мовы мае ў сваім распараджэнні некалькі магчымасцей утварэння слова з патрэбным значэннем. На- прыклад, назоўнік са значэннем дзеяча ўтвараецца ў беларускай мове пры дапамозе розных суфіксаў: - *нік, -ец, -ун, -чык – ар* і г. д. Дзіця не можа ведаць, што моўная норма дапускае ўжыванне толькі аднаго назоўніка са значэннем дзеяча ад дзеяслова «плаваць» (плывец). Яно проста выбірае адну з раўнапраўных магчымасцей, што прадастаўля- ецца яму моўнай сістэмай, і рэалізуе выбраную магчымасць у сваёй маўленчай дзейнасці. (У маўленні дзяцей можна пачуць наступныя варыянты: *пльвун, плаўнік, плавацель, плавальшчык, плавекін, плаўшчык, плаванік* і інш.)

Перыяд актыўнага выкарыстання ўсіх магчымасцей сістэмы пры поўным або амаль поўным ігнараванні нормы з'яўляецца найбольш прадукцыйным і творчым у развіцці маўлення дзіцяці. Менавіта гэтаму перыяду прысвечана знакамітая кніга К.І. Чукоўскага «От двух до пяти», у якой змяшчаецца багацейшы матэрыял па названай праблеме.

Псіхолаг Т.М. Ушакова вылучыла некалькі прынцыпаў, па якіх дзеці ўтвараюць новыя словы:

1. Частка якога-небудзь слова выкарыстоўваецца як цэлае слова: *лень* (тое, што злеплена), *стрэль* (ад страляць). Гэтыя словы даследчык назвала словамі-асколкамі.
2. Далучэнне да караня слова «чужога» канчатка: *правдун* (той, хто гаворыць праўду), *пахнючы, радаванне, страшнасьць* і інш.

¹ Чуковский К.И. От двух до пяти. Мн., 1978. С. 14.

3. Адно слова складаецца з двух («сінтэтычныя словы»). Пры стварэнні «сінтэтычных» слоў адбываецца счапленне тых частак слова, якія гучаць падобна: *макрэс* = мокры + кампрэс; *вуліцыянер* = вуліца + міліцыянер; *калаток* = калаціць + малаток; *пескаватар* = пясок + экскаватар.

К.І. Чукоўскі, аналізуючы падобныя словаформы ў маўленні дзяцей, адзначаў, што малы «выпраўляе» назву прадмета, імкнучыся падкрэсліць тую адзіную яго функцыю, якую паспеў разгледзіць. «Дзіця неасэнсавана патрабуе, каб у слове быў жывы, адчувальны вобраз; а калі гэтага няма, дзіця само надае незразумеламу слову пажаданы вобраз і сэнс»¹.

Словатворчасць відавочна дэманструе самастойнасць дзяцей у стварэнні слоў і іх форм. Характэрна, што выкарыстанне прыставак, суфіксаў, канчаткаў у новых словах дзяцей заўсёды строга адпавядае граматычным законам роднай мовы.

Павышаная ўвага да значэння і гучання слова праяўляецца і ў так званым «памылковым тлумачэнні» слоў, мноства прыкладаў якога прыводзіць К.І. Чукоўскі. Напрыклад, у слове «отпугивать» рускамоўнае дзіця бачыць той жа карань, што ў слове «пуговица», «наблюдением» лічыць усё, што ляжыць «на блюде».

Перыяд словатворчасці цягнецца нядоўга. К пяці-шасці гадам словатворчасць пачынае гаснуць. К.І. Чукоўскі звязваў гэтую з'яву са зніжэннем прыроднай адчувальнасці да мовы, стратай лінгвістычнай геніяльнасці. А.М. Гваздзёў адзначаў імкненне дзіцяці гаварыць так, як гавораць дарослыя. Т.М. Ушакова звязвае ўгасанне дзіцячай словатворчасці з тым, што дзіця ўжо даволі трывала засвойвае граматычныя формы і свабодна іх выкарыстоўвае. Як паказала даследаванне А.Г. Арушанавай, у звычайных абставінах старшыя дашкольнікі пачынаюць саромецца сваіх моўных эксперыментаў. Аднак пры стварэнні спецыяльных гульнявых праблемных сітуацый яны дэманструюць больш высокія магчымасці словатворчасці.

¹ Чуковский К.И. От двух до пяти. Мн., 1978. С. 18.

10. Авалоданне сінтаксісам

Перыяд адна- і двухслоўных сказаў змяняецца з'яўленнем развітых сінтаксічных форм, якія могуць выконваць розныя функцыі: суб'ект-аб'екта (Каця кідае мячык); прыналежнасць (гэта туфлікі Каці); злучэнне (Я бачу шкарпэткі і калготкі); атрыбуцыі (гэта святочная сукенка) і інш.

Авалоданне сінтаксісам (як і засваенне роднай мовы ў цэлым) знаходзіцца ў прамой залежнасці ад узроўню развіцця прадметна-практычнай і гульнявой дзейнасці дзіцяці, развіцця яго мыслення, зносін з дарослым і ровеснікамі. Глыбокае даследаванне развіцця сінтаксісу ў дзяцей было праведзена В.І. Ядэшка.

Малодшыя дашкольнікі ў асноўнай масе авалодваюць дыялагічным маўленнем. Дыялагічнае маўленне не патрабуе складаных моўных адзінак. Таму ў маўленні дзіцяцей малодшага дашкольнага ўзросту пераважаюць простыя сказы.

Далейшае паглыбленне ведаў аб наваколлі абумоўлівае ўскладненне сінтаксічных канструкцый у маўленні дзяцей. Ужо малодшыя дашкольнікі пачынаюць будаваць складаназалежныя сказы, у якіх адлюстроўваюцца сувязі і адносіны паміж прадметамі і з'явамі. Часцей за ўсё ўжываюцца складаныя сказы часу і дапаўняльныя. Структура гэтых сказаў яшчэ недасканалая: часта ў іх адсутнічае злучнікавая сувязь, яна змяняецца інтанацыяй, назіраюцца і парушэнні парадку слоў, асабліва ў даданым сказе: «А ў мяне зорка ёсць, на фронце даюць якую».

У сярэднім дашкольным узросце ў маўленні дзяцей па-ранейшаму пераважаюць простыя сказы, але структура іх ускладняецца: з'яўляюцца сказы з аднароднымі членамі.

Авалоданне пазасітуацыйна-пазнавальнай формай зносін прыводзіць да засваення дзецьмі складаназлучаных сказаў з даданымі прычыны, параўнання, умоўнымі, праўда, апошнія ўжываюцца вельмі рэдка: «Мяне дожджык не замачыў, таму што я пад парасонам быў», «Калі з'есці, мама будзе плакаць». Па-ранейшаму назіраюцца выпадкі, калі злучнік у сказе прапускаецца («Пабудавала, вось, хатку і сказала, вось, не адчыняць нікому»), прапускаецца частка злучніка («Вось лопнуў шар у дзядзі, таму націснуў моцна»). Упершыню ў сярэднім дашкольным узросце дзеці выкарыстоўваюць у маўленні абагульняльныя словы перад аднароднымі членамі сказа: «Вось прынеслі новыя цацкі: коціка і сабачку».

У мове старшых дашкольнікаў павялічваецца колькасць развітых сказаў з аднароднымі членамі, аб'ём простых і складаных сказаў. К канцу дашкольнага дзяцінства дзіця авалодвае амаль усімі злучнікамі і правіламі іх ужывання. Павялічваецца колькасць абагульняльных слоў. Аднак у самастойным маўленні дзеці рэдка ўжываюць усе тыпы складаных сказаў, часта дапускаюць памылкі ў дапасаванні пры іх пабудове.

11. Развіццё камунікатыўных здольнасцей дзяцей дашкольнага ўзросту

11.1. Асаблівасці камунікатыўнага развіцця асобы ў дзяцінстве

Маўленне фарміруецца ў цеснай узаема сувязі з іншымі псіхічнымі функцыямі і відамі дзейнасці ў працэсе зносін з іншымі людзьмі.

Што ўяўляюць сабой зносіны з іншымі людзьмі?

Пад зносінамі разумеецца ўзаемадзеянне людзей, якое накіравана на ўзгадненне і аб'яднанне намаганняў з мэтай дасягнення агульнага выніку (М.І. Лісіна). Зносіны з'яўляюцца неад'емнай сферай жыццядзейнасці чалавека, яго арганічнай патрэбай. У працэсе зносін у людзей узнікаюць і фарміруюцца міжасобасныя адносіны, адбываецца абмен думкамі, пачуццямі, перажываннямі. Паколькі кожны чалавек з'яўляецца суб'ектам зносін, то ў структуры асобы ёсць аснова, якая дазваляе яму рэалізавацца ў зносінах, будаваць свае адносіны і дзейнасць, уступаць у сацыяльнае ўзаемадзеянне. Гэтая аснова вызначаецца даследчыкамі, як камунікатыўнае ядро асобы.

Што ўяўляе сабой камунікатыўнае ядро асобы?

А.А. Бадалёў вызначае камунікатыўнае ядро асобы як «адзінства адлюстравання, адносін і паводзін, якое праяўляецца пры ўзаемадзеянні з рознымі людзьмі і супольнасцямі...». У навуковых працах В.С. Мухінай разуменне сутнасці «камунікатыўнага ядра асобы» вызначаецца адзінствам самасвядомасці, самаразумення, самаацэнкі, уменнем суадносіць сябе з «ты».

Якія чатыры формы зносін на працягу дашкольнага дзяцінства вызначаюць камунікатыўнае развіццё асобы дзіцяці?

Фарміраванне ў дзяцей станоўчых узаемаадносін з дарослымі і аднагодкамі, развіццё ў іх самасвядомасці, самаразумення, самаацэнкі, іншымі словамі, станаўленне іх камунікатыўнага ядра пачынаецца ад першых дзён іх жыцця. Зносіны з акружаючымі людзьмі з'яўляюцца неабходнай умовай паўнацэннага развіцця малога дзіцяці, засваення ім сацыяльнага вопыту, авалодвання маральнымі нормама і правіламі паводзін. На працягу дашкольнага дзяцінства ад са-

мага нараджэння дзіцяці чатыры формы яго зносін з дарослымі і аднагодкамі паслядоўна замяняюць адна адну: сітуацыйна-асобасная, сітуацыйна-дзелавая, пазасітуацыйна-пазнавальная, пазасітуацыйна-асобасная (М.І. Лісіна). Пры гэтым цікавасць да зносін з аднагодкамі ў дзяцей праяўляецца крыху пазней, чым цікавасць да зносін з дарослымі. У працэсе развіцця зносін змяняюцца іх змест, матывы, фарміруюцца камунікатыўныя навыкі і ўменні дзяцей. Па словах М.І. Лісінай, «... пры станаўленні зносін дзіця перш за ўсё засваівае камунікатыўныя сродкі і аперацыі. Потым, апошнія, напайваюцца ўнутраным зместам і на іх аснове нараджаецца дзеянне – паўнацэнны камунікатыўны акт»¹

Што ўяўляе сабой камунікатыўны акт?

Камунікатыўны акт уключае ў сябе аналіз і ацэнку сітуацыі, фарміраванне мэты і аперацыянальнага саставу дзеяння, рэалізацыю плана ці яго карэкцыю, ацэнку эфектыўнасці. Камунікатыўнае развіццё асобы дзіцяці накіравана на станаўленне ўсіх маўленчых працэсаў, пры дапамозе якіх рэалізуецца камунікацыя.

У чым выражаецца здольнасць асобы да камунікацыі?

Здольнасць асобы да камунікацыі, па азначэнні А.А. Кідрона, заключаецца ва ўменні ўстанаўліваць сацыяльныя кантакты з іншымі людзьмі, уваходзіць у розныя ролі, прыходзіць да кансэнсусу ў розных умовах інтэграцыі і на розных узроўнях абмену інфармацыі.

Увогуле, камунікатыўныя здольнасці ўяўляюць сабой комплекснае шматузроўневае асобаснае ўтварэнне, сукупнасць камунікатыўных характарыстык асобы, а таксама яе сацыяльна-перцептыўныя і аперацыйна-тэхнічныя веды і ўменні. Усе структурныя кампаненты камунікатыўных здольнасцей выступаюць у адзінстве, у комплексе, забяспечваючы рэгуляцыю працэсу зносін

Што вызначаюць сабой камунікатыўныя здольнасці?

Камунікатыўныя здольнасці вызначаюць сабой ступень паспяховасці выкарыстання вербальных і невербальных сродкаў зносін.

¹ Лісіна М.І. Проблемы онтогенеза общения. М., 1986. С. 57.

² Кидрон А.А. Коммуникативная способность и ее совершенствование: дис. ... канд. пед. наук. Ленинград, 1981. С. 65

Па вербальным (славесным) канале перадаецца чыстая інфармацыя, а па невербальным – адносіны да партнёра па зносінах. Важную ролю пры гэтым выконвае наяўнасць умення знешне выражаць свае ўнутраныя эмоцыі і правільна разумець эмацыянальны стан суразмоўцы. Па меры сталення дзіцяці значэнне невербальных сродкаў зносін (асабліва ў экспрэсіўна-мімічных рухах) памяншаецца, а вербалізацыя яго камунікатыўнай дзейнасці павялічваецца.

Развіццё камунікатыўных здольнасцей дзяцей дашкольнага ўзросту патрабуе ад іх наяўнасці ўмення карыстацца пэўным моўным матэрыялам ў канкрэтных сітуацыях зносін. Знаёмства дашкольнікаў з найбольш тыповымі сітуацыямі маўленчых зносін, разнастайнымі спосабамі ажыццяўлення камунікатыўных функцый дазваляе пашырыць і сістэматызаваць рэпертуар моўных сродкаў дзяцей, выпрацаваць агульную камунікатыўную стратэгію іх выкарыстання ў працэсе авалодвання роднай мовай.

Што вызначае камунікатыўную каштоўнасць выказвання?

У даследаваннях маўленчага антагенезу дзяцей дашкольнага ўзросту, якія выкананы ў межах тэорыі маўленчай дзейнасці (А.А. Лявонцьеў, І.А. Зімня), крытэрыем якасці маўленчай прадукцыі суб'екта з'яўляюцца не толькі асобныя колькасныя назапашванні ў маўленчым развіцці (павялічэнне слоўнікавага запасу), але і істотныя якасныя паказчыкі, якія звязаны з уменнем правільна, грунтоўна і дакладна выкласці сваю думку, лагічна і звязна пабудаваць выказванне, зрабіць яго зразумелым і даступным для суразмоўніка. Значным з'яўляецца не тое, колькі слоў выкарыстала дзіця ў сваім выказванні, а наколькі дзеючым гэта выказванне з'яўляецца для суразмоўніка і наколькі яно адказвае мэтам вербальных паводзін дзіцяці. Менавіта адэкватнасць выказвання мэтам вербальных паводзін суб'екта вызначае камунікатыўную каштоўнасць дадзенага выказвання.

Што вызначае ўзровень камунікатыўнага развіцця асобы?

Па выніках аналізу тэксту магчыма меркаваць аб паспяховасці здзяйснення маўленча-мысліцельнай і камунікатыўнай дзейнасці, аб узроўні камунікатыўнага развіцця суб'екта.

Уменне арыентаваць сваё маўленне на партнёра і сітуацыю зносін, а таксама адбіраць моўныя сродкі ў адпаведнасці з імі (Д.Б. Эльконін, А.К. Маркава, А.А. Люблінская, А.М. Лявушына і інш.) выпрацоўваецца

ца ў дашкольным узросце. Узаемасувязь камунікатыўных і маўленчых уменняў дапамагае развіццю зносін, асэнсаванню з'яў мовы і маўлення, засваенню сацыяльнага вопыту, развіццю творчых здольнасцей дзіцяці. Гэтыя ўменні накіраваны на фарміраванне камунікатыўнай кампетэнтнасці дзіцяці дашкольнага ўзросту.

Што азначае камунікатыўная кампетэнтнасць дзіцяці?

Пад камунікатыўнай кампетэнтнасцю дзіцяці дашкольнага ўзросту разумеецца яго здольнасць устанаўліваць і падтрымліваць неабходныя кантакты з людзьмі. У склад камунікатыўнай кампетэнтнасці ўключаюць пэўную сукупнасць ведаў і уменняў, якія забяспечваюць эфектыўнае працяканне камунікатыўнага працэсу. Камунікатыўная кампетэнтнасць – гэта арыентаванасць ў розных сітуацыях зносін, якая заснавана на ведах, уменнях, пачуццёвым і сацыяльным вопыце індывіда ў сферы міжасобаснага ўзаемадзеяння. Яна дае дзіцяці магчымасць ў элементарных формах прагназаваць зносіны, арыентавацца на сацыяльны статус суразмоўніка (сябра, педагог, бацькі, незнаёмы партнёр – як аднагодак, так і дарослы), кіраваць маўленчай сітуацыяй, іграць ролю сацыяльнага партнёра. В.В. Казакоўская пад камунікатыўнай кампетэнцыяй разумеє сукупнасць камунікатыўных навыкаў, якія дазваляюць быць паўнацэнным партнёрам у дыялогу. Да іх адносяцца ўменні ажыццяўляць рэпліцыраванне, прадудцыраваць ініцыятыўныя рэплікі, пачынаць новую тэму, канструяваць разгорнутыя актэнтныя структуры ў мінімальным дыялагічным адзінстве, наладжваць канал камунікацыі, валодаць сітуацыяй эліцытавання, засваення прагмалінгвістычнай сферы ветлівасці.

11.2. Паняцце дыялагічнага маўлення ў дашкольным ўзросце

Камунікатыўная функцыя маўлення з'яўляецца вызначальнай у працэсе наладжвання зносін. Яркае праяўленне камунікатыўнай функцыі ўяўляе сабой дыялагічнае маўленне. Даследчыкі называюць дыялог першаснай натуральнай формай маўленчых зносін. У той жа час ён выступае ў якасці іх асноўнай формы.

Чаму дыялог лічаць школай маўлення?

Дзеці ў дашкольным узросце авалодваюць спачатку гутарковым стылем маўлення, які з'яўляецца характэрным для дыялагічнага

маўлення. Значнасьць авалодвання дыялагічнай формай зносін заключаецца ў тым, што ў шырокім сэнсе «дыялагічныя адносіны гэта амаль універсальная з’ява, якая пранізвае ўсё чалавечае маўленне і ўсе адносіны і праўленні чалавечага жыцця» (М.М. Бахцін).

♪ Якія тыповыя асаблівасці вызначаюць дыялог?

Для дыялога характэрны: размоўная лексіка і лексікалогія, кароткасць, недагаворанасць, простыя і складаныя бяззлучнікавыя сказы, кароткатэрміновае папярэдняе абдумванне. Маўленне ў ім можа быць няпоўным, скарачаным, фрагментарным. Звязнасьць дыялога забяспечваецца двума суразмоўнікамі. Дыялагічнае маўленне характарызуецца мімавольнасцю, рэактыўнасцю. Для дыялога характэрна выкарыстанне шаблонаў і клішэ, маўленчых стэрэатыпаў, устойлівых формул зносін, звыклых, часта выкарыстоўваемых і быццам бы прымацаваных да пэўных бытавых палажэнняў і тэм размовы (Л.П. Якубінскі).

Галоўнай асаблівасцю дыялога з’яўляецца чаргаванне гаварэння аднаго суразмоўніка са слуханнем і далейшым гаварэннем другога. У дыялогу суразмоўнікі заўсёды ведаюць пра што ідзе гаворка і не маюць патрэбы ў разгортванні думкі і выказвання. Вуснае дыялагічнае маўленне працякае ў канкрэтнай сітуацыі і суправаджаецца жэстамі, мімікай, інтанацыяй.

Па меркаванні Т.В. Базжынай, выкарыстанне тэрміна « дыялог » можа разглядацца як рэпліцыраванне (паўтарэнне) дзіцяці і дарослага адносна некаторай адзінай сістэмы..., што дазваляе аналізаваць рэплікі дыялога не як ізаляваныя выказванні, а як узаемадзеянне (прадметнае і вербальнае) двух суб’ектаў камунікацыі.

11.3. Станаўленне дыялога ў дашкольным ўзросце

Дзіця авалодвае дыялагічнай формай камунікацыі ў працэсе зносін. На працягу дашкольнага дзяцінства камунікацыя ажыццяўляецца адносна дыялогу – дарослы–дзіця і дыялогу – дзіця–дзіця. Развіццё камунікатыўных здольнасцей дзіцяці пачынаецца ў дыялогу дарослы–дзіця. Н.І. Лелская вызначае такія яго аспекты, як прадметна-змястоўны, эмацыянальны і фатычны. Пры гэтым яна падкрэслівае, што на працягу дашкольнага дзяцінства іх месца ў развіцці дыялога змяняецца. На ранніх стадыях маўленчага развіцця дзіцяці пераважаюць эмацыянальны і фатычны аспекты дыялога. У далейшым, паступова, на першы план выходзіць прадметна-змястоўны, а

эмацыянальны і фатычны аспекты выступаюць у ролі суправаджаючых. С.Н. Цэйтлін да названых аспектаў дыялога дадае дыдактычны аспект камунікацыі. Яго асноўнае прызначэнне яна бачыць у тым, што ў дыялогу з дзіцём дарослы вучыць малога, знаёміць з навакольным светам. Пры гэтым даследчыца падкрэслівае, што дыдактычны аспект дыялога ўключае не толькі навучанне малога роднай мове, але і авалодванне дзіцём правіламі камунікацыі з выкарыстаннем роднай мовы (лінгвадыдактычны аспект дыялога).

Неабходна адзначыць, што навучанне малога мове і авалодванне правіламі камунікацыі ажыццяўляецца ў некалькіх накірунках. Па-першае, гэта кагнітыўны накірунак – пашыраюцца ўяўленні дзіцяці пра навакольны свет. Па-другое, камунікатыўны накірунак – дзіця вучыцца быць партнёрам ў дыялогу. І, па-трэцяе, моўны накірунак – валоданне моўнымі адзінкамі і правіламі іх слухнага выкарыстання. У рэальнай камунікацыі ўсе чатыры аспекты камунікацыі (прадметна-змястоўны, эмацыянальны, фатычны, дыдактычны) сумяшчаюцца, накладваюцца адзін на адзін, хоць у кожным асобным выпадку які-небудзь з іх пераважае. Пры гэтым дыдактычная функцыя прысутнічае ў той ці іншай ступені ў кожным камунікатыўным акце.

Для пачатковага этапа развіцця камунікацыі дарослага і дзіцяці, па меркаванні Т.В. Базжынай, характэрны эмацыянальна-прадметны дыялогі. У 5 месяцаў дзіця даступнымі яму сродкамі (гуленнем, лепетам) стараецца прыцягнуць да сябе ўвагу дарослага. Малое выражае свой эмацыянальны стан, а дарослы ў адказваемых рэпліках прыцягвае ўвагу дзіцяці да прадметаў і з’яў навакольнага асяроддзя. На першым годзе жыцця (у зносінах паміж дарослым і дзіцём) маці выкарыстоўвае вялікую колькасць пытанняў, частата прымянення якіх зніжаецца са сталеннем дзіцяці. Пры гэтым, пытанне выступае як глаўны і адзіны маўленчы акт, які патрабуе абавязковай вербальнай рэакцыі. У даследаваннях, праведзеных навукоўцамі, падлічана, што ў маўленні маці да дзіцяці ва ўзросце да двух гадоў пытанні складаюць да 60 %. Пры гэтым толькі нязначная частка гэтых пытанняў з’яўляецца сапраўднымі запытаннямі аб інфармацыі, якой маці не валодае. У дыялогу дарослы-дзіця часта выкарыстоўваюцца рэплікі-пытанні, якія патрабуюць ад дзіцяці невербальнага дзеяння: *як машынка ездзіць, як сабачка размаўляе*. З дапамогай пытанняў дарослага дзіця атрымлівае магчымасць удзельнічаць у дыялогу, хоць і не валодае яшчэ ў дастатковай

ступені вербальнымі сродкамі. У якасці актыўных рэплік выступаюць гукаперайманні ці пэўныя дзеянні дзіцяці.

У два гады маўленне малога дзіцяці становіцца асноўным сродкам зносін з блізкімі дарослымі. Узнікаюць дыялогі, якія Т.В. Базжына, Н.І. Лепская называюць прадметна-дзейнаснымі. Дарослы славесна абазначае дзеянні, што павінны выконвацца ім ці дзіцем. Потым з'яўляюцца «сумесныя тэксты», якія характарызуюцца тым, што дарослы і дзіця разам устанаўліваюць залежнасць паміж элементамі сітуацыі. «Сумесныя тэксты» падрыхтоўваюць глебу для «дыктальных дыялогаў», якія будуцца па пыгальна-адказнай схеме; пры гэтым славесна абазначаны ўсе элементы сітуацыі.

Такім чынам, першапачатковай недыферэнцыраванай формай зносін маці і дзіцяці з'яўляецца «дуэт» (Н.І. Лепская) – асобая з'ява нескардынаванага маўленчага ўзаемадзеяння, у якім праяўляюцца рысы і дыялога, і маналога. Якасць скардываванасці дыялога на пачатковых этапах забяспечваецца маці, якая будзе дыялог, запаўняе паузы, падказвае дзіцяці магчымыя варыянты падтрымання і развіцця тэмы.

У раннім узросце зносіны дзіцяці з дарослым грунтуюцца на тым, што ў пэўны момант бачаць абодва суразмоўніцы, пры гэтым маўленне дзіцяці і дарослага характарызуецца няпоўнымі сказамі, яно выражае адносіны, таму ў ім шмат выгукаў (займеннікаў), што да найменняў прадметаў, то яны, часцей за ўсё, замяняюцца асабовымі і ўказальнымі займеннікамі. Агульнасць непасрэднай сітуацыі накладвае адбітак на характар маўлення і не патрабуе ад дзяцей неабходнасці называць тое, што яны бачаць.

¶ *Што ўяўляе сабой сітуацыйнае дыялагічнае маўленне?*

Маленькае дзіця авалодвае перш за ўсё маўленнем, якое тычыцца непасрэдна ўбачанага. Такое маўленне, якое не адлюстроўвае цалкам зместу думкі ў маўленчых формах, даследчыкі назвалі сітуацыйным маўленнем. Змест сітуацыйнага маўлення становіцца зразумелым для суразмоўцы толькі ў тым выпадку, калі ён улічвае сітуацыю, умовы, у якіх расказвае дзіця, яго жэсты, рухі, міміку, інтанацыю. Сітуацыйнасць дзіцячага маўлення праяўляецца ў частым выкарыстанні займеннікаў трэцяй асобы і выразаў тыпу *там, тады, такі*. У маўленні маленькага дзіцяці пераважаюць жэсты, міміка, якія істотным чынам перадаюць сказанае словамі. Калі не бачыць дзіця ў момант маўлення, ці не ведаць сітуацыі, можна проста не зразумець, што яно мае на

ўвазе. Кантэкстам для маленькага дзіцяці з'яўляецца сітуацыя, якая ці мае месца ў час размовы, ці добра вядома даросламу. С.Л. Рубінштэйн (1946) ілюструе дадзеную думку наступным прыкладам:

Апавяданне дзяўчынкі Галі (3,4 г.).

«Там было на вуліцы далёка сцяг. Там была вада. Там мокра. Мы ішлі там з мамай. Яны хацелі ісці дамоў, а дожджык капае. Таму, што ён хоча есці, госці».

Расшыфроўка сітуацыі: дзяўчынка Галя з маці і яе маленькім брацікам (ён на руках у маці) хадзілі глядзець на дэманстрацыю. Пайшоў дождж, было вільготна, маці ўгаварыла Галю вярнуцца, таму што дома іх чакалі госці, а маленькае дзіця хацела есці»

♪ *Які характар носіць дыялагічнае маўленне ў раннім ўзросце?*

Як ужо адзначалася, у раннім дзяцінстве маўленне дзіцяці непасрэдна звязана з яго практычнай дзейнасцю ці сітуацыяй, у якой, ці з нагоды якой адбываюцца зносіны. Дзейнасць дзіцяці гэтага ўзросту адбываецца ў большасці выпадкаў ці сумесна з дарослымі, ці з іх дапамогай. Таму і яго зносіны носяць сітуацыйна-дыялагічны характар. Маўленне дзіцяці, як адзначае Д.Б. Эльконін, уяўляе сабой: ці адказы на пытанні дарослага, ці пытанні да дарослых у сувязі з перашкодамі, якія ўзнікаюць у ходзе дзейнасці, ці патрабаванне аб задавальненні тых ці іншых патрэб, ці пытанні, якія ўзнікаюць пры знаёмстве з прадметамі і з'явамі навакольнай рэчаіснасці.

Да двух з паловай гадоў ў працэсе камунікацыі з дарослым дзіця адчувае дэфіцыт вербальных сродкаў, што праяўляецца ў недастатковым аб'ёме лексікону. У гэты час малыя актыўна засваіваюць парадыгматыку асноўных частак маўлення, а таксама законы пабудовы сказаў і словазлучэнняў. Фанетычнае афармленне выказвання ў многіх дзяцей вызначаецца недасканаласцю, мае наяўнасць складовая элізія, субстытуцыя гукаў, метатэзіс, асіміляцыя, што перашкаджае разуменню іх маўлення дарослымі. У цэлым гэты перыяд лічыцца асноўным у засваенні дзіцем роднай мовы.

Дыялогі з маленькімі дзецьмі, якія ініцыіруюцца дарослымі змяшчаюць аднатыповыя рады дыялагічных адзіностваў, *напрыклад, дзе ў мішкі вочкі*. Структурныя кампазіцыі адпрацоўваюцца на працягу доўгатэрміновага часу, што дазваляе дзіцяці засвоіць сінтаксічную мадэль і значную колькасць лексем, аб'яднаных у тэматычныя групы.

Засваенне навыкаў удзелу ў дыялогу з'яўляецца значнай вежай у працэсе набывання дзіцём камунікатыўнай кампетэнцыі. Паступова ў дзіцяці паяўляецца патрэба арганізаваць дыялог самастойна. У тры гады маўленне становіцца сродкам зносін паміж аднагодкамі. Дзіця пачынае выступаць у ролі аднаго з ўдзельнікаў зносін, потым – у ролі іншага. Т.В. Базжына такія дыялогі называе « аўтадыялогамі». Аўтадыялогі падзяляюцца на дыяманалогі, для якіх характэрна адлюстраванне большасці звязаных паміж сабой тэм, і ўнутраныя маналогі, якія перарастаюць у далейшым у эгацэнтрычныя выказванні дзіцяці. Эгацэнтрычнае маўленне ў большай ступені праяўляецца ў дзяцей ранняга і малодшага дашкольнага ўзросту. Часцей яно ўзнікае ў тых выпадках, калі дзеці сутыкаюцца з неабходнасцю асэнсавання фактаў навакольнай рэчаіснасці.

Па меры развіцця дашкольніка яго адносіны з дарослымі перабудоўваюцца, а жыццё набывае большую самастойнасць. Прадметам гутаркі дзіцяці і дарослага становіцца ўжо не толькі тое, што яны ў гэты момант бачаць і перажываюць, таму папярэднія сродкі сітуацыйнага маўлення не дапамагаюць яснасці і дакладнасці маўлення дзіцяці. Узбагачаючы свой слоўнік, дзіця пачынае шырэй карыстацца найменнямі прадметаў. Яно авалодвае больш складанай пабудовай маўлення, што дазваляе яму найбольш звязна выказваць свае думкі. Грамадскія адносіны таксама патрабуюць ад дзіцяці большай паўнаты і дакладнасці маўлення. У дашкольнікаў узнікае новая форма звязнага маўлення – кантэкстная. Змест маўлення раскрываецца з-за самага кантэксту, дзякуючы чаму яно становіцца зразумелым для слухача. З узнікненнем гэтай формы маўлення ствараюцца, па меркаванні С.Л. Рубінштэйна і А.М. Лявушынай, перадумовы для навучання дзяцей звязнаму маўленню.

Ці знікае сітуацыйнае маўленне ў сувязі са з'яўленнем кантэкстнага?

Са з'яўленнем кантэкстнага маўлення сітуацыйнае не знікае, а працягвае існаваць не толькі ў дзяцей, але і ў дарослых. У свядомасці дзіцяці гэтыя абедзве формы маўлення паступова дыферэнцыруюцца. Яны выкарыстоўваюцца ў залежнасці ад прадметнага зместу апавядання, характару саміх зносін, абставін, індывідуальных асаблівасцей асобы малога, яго пазнавальнай актыўнасці. Абедзве формы звязнага маўлення маюць сваю афарбоўку. Сітуацыйнае маўленне

адрозніваецца большай сілай экспрэсіўнасці, эмацыянальнай выразнасці. Кантэкстнае маўленне носіць больш інтэлектуалізаваны характар. Па меркаванні Д.Б. Эльконіна, нягледзячы на тое, што сітуацыйнае маўленне носіць характар размовы, а кантэкстнае маўленне – характар маналога, нельга атаясамліваць сітуацыйнае маўленне з дыялагічным, а кантэкстнае маўленне з маналагічным, паколькі апошняе можа мець сітуацыйны характар.

Асаблівае значэнне мае з’яўленне ініцыятыўнага маўлення дзіцяці, якое робіць дыялог размовай раўнапраўных партнёраў па зносінах. Дыялог з аднагодкамі таксама ўзнікае ў выглядзе недамоўленай маўленчай актыўнасці дзяцей, якія знаходзяцца побач. Ж. Піяжэ назваў гэту форму «калектыўным маналагам» і ўгледжаў у ёй праўленне ўласцівага дзецем эгацэнтрызму, няздольнасці прыняць на сябе пазіцыю партнёра. Нескардынаваныя маўленчыя выказванні «калектыўныя маналогі» характэрны для ўсіх дзяцей. Асабліва часта яны ўзнікаюць ў працэсе розных відаў дзейнасці, калі дзеці знаходзяцца побач і кожны займаецца сваёй справай. Пры гэтым яны ў любы момант могуць наладзіць паміж сабой сацыяльны кантакт або эмацыянальную сувязь. Тут маўленне выконвае кантактаўстаўляючую, фатычную функцыю. Яно вызначае, падтрымлівае і забяспечвае эмацыянальны кантакт паміж суразмоўцамі.

У дзіцяці дашкольнага ўзросту ярка выражана патрэба ва ўвазе аднагодкаў, жаданне давесці да ведама партнёра мэту і змест сваіх дзеянняў. У чатыры-пяць гадоў дзеці імкнуцца падзяліцца сваімі ўяўленнямі на тэмы з ўласнага вопыту, адгукаюцца на прапановы расказаць пра блізкае і акружаючае іх наваколле. Менавіта ў гэтым узросце ў дашкольнікаў не хапае цяжкіх выслушаць суразмоўцу, яны пачынаюць гаварыць усе разам.

Як ужо адзначалася, эмацыянальныя кантакты паміж дзецьмі, іх асобасныя зносіны забяспечваюцца не толькі пры дапамозе маўлення, а з выкарыстаннем неславесных сродкаў – поглядаў, мімікі, жэстаў, поз, прадметных дзеянняў. Дзіця мае магчымасць дасягнуць узаема разумення шляхам выкарыстання як вербальных, так і невербальных сродкаў.

Па меркаванні Ж. Піяжэ, найбольш значным крытэрыем уласна сацыялізаванага маўлення – дыялога, з’яўляецца наяўнасць ў маўленчым узаемадзеянні не менш трох узаемазвязаных выказванняў суразмоўцаў: ініцыятыўнага выказвання, адказу на яго і рэакцыі на адказ.

Пры такім узаемадзеянні кожны атрымлівае магчымасць адгукнуцца на выказванне партнёра. Гэта характарыстыка высокага ўзроўню развіцця дыялога, якога пры стыхійным навучанні дашкольнікі дасягаюць толькі на позніх ступенях развіцця.

Станаўленне дыялагічнай формы зносін праходзіць стадыю пераддыялога («дуэта», «калектыўнага маналага»), стадыю скардынаваных маўленчых дзянняў, накіраваных на падтрымку сацыяльнага кантакту (фатычная гутарка), практычнага ўзаемадзеяння, паступова набліжаючыся да авалодвання «тэарэтычным», змястоўным дыялогам, асобасна афарбаванымі зносінамі.

Авалодванне дыялогам – больш чым авалодванне проста кампазіцыйнай формай маўлення. Гэта перш за ўсё фарміраванне дыялагічнай пазіцыі актыўных адносін да партнёра па зносінах (пытанне – адказ), уменне слухаць і разумець суразмоўцу, прыцягнуць яго ўвагу да сябе і сваёй дзейнасці, зацікавіцца суразмоўцам і быць цікавым яму.

11.4. Авалоданне спосабамі арганізацыі тэксту

Маналагічнае маўленне – больш складаны бок звязнага маўлення. Развіццё маналагічнага маўлення непасрэдна стасуецца з фарміраваннем звязнага выказвання ці, як гавораць лінгвісты, уменнем ствараць тэкст. Як адзначае І.Р. Гальперын: «Тэкст – гэта твор маўленчатворага працэсу, які валодае завершанасцю, складаецца з назвы (загалоўка), шэрага асобных адзінак (слоў, словазлучэнняў, сказаў, абзацаў), аб'ядноўваецца рознымі тыпамі сувязей (лексічнай, граматычнай, стылістычнай, лагічнай), мае пэўную мэтанакіраванасць і ўстаноўку¹»

Якімі прыкметамі характарызуецца тэкст?

Да асноўных прыкмет тэксту адносяцца тэматыка-сэнсавая цэльнасць і структурнае адзінства. Тэматыка-сэнсавая цэльнасць тэксту азначае, што ў тэксце вядзецца размова пра які-небудзь адзін прадмет або з'яву, што ён прысвечаны адной тэме і ўсе сказы, якія яго складаюць, аб'яднаны вакол гэтай тэмы. Тэматычнае адзінства знаходзіць сваё выражэнне ў назве, а абазначэнне тэмы тэксту найчасцей змяшчаецца ў яго пачатковым, ці апошнім сказе.

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. С. 18

Адной з асноўных прыкмет тэксту з'яўляецца камунікатыўная мэтаўстаноўка або «асноўная думка». Асноўная думка – галоўнае пра што расказвае аўтар у сваім творы. Далейшы набор моўных сродкаў звязаны з развіццём думкі, яе аргументаваннем і распрацоўкай.

Важнай прыкметай тэксту з'яўляецца яго камунікатыўная накіраванасць – адпаведнасць матывам, мэтам і умовам зносін. Камунікатыўны сінтаксіс дапамагае зразумець развіццё думкі ў тэксце. Кожны наступны сказ змяшчае новае паведамленне, новыя сведкі пра прадмет маўлення.

❖ Як уплываюць камунікатыўныя ўмовы на арганізацыю выказвання?

Адбор лексікі пры пабудове звязнага выказвання знаходзіцца ў залежнасці ад умоў маўленчай сітуацыі, ад камунікатыўнага намеру гаворачага. Лексічнае напаўненне звязных выказванняў у значнай ступені вызначаецца іх камунікатыўнай структурай.

Важным спосабам арганізацыі выказвання з'яўляецца яго актуальнае чляенне, якое ўключае прадмет паведамлення і змест паведамлення, іншымі словамі яго камунікатыўнае ядро. Камунікатыўная структура выказвання ствараецца яго актуальным чляеннем. У выніку камунікатыўнага намеру гаворачых з'яўляецца выказванне, якое ўяўляе сабой рэалізацыю ў маўленні сказа як адзінкі мовы ў аспекце яе камунікатыўнай структуры.

Сродкамі актуальнага чляення з'яўляюцца інтанацыя, парадак слоў у сказе і спецыяльная лексіка. Асноўны сродак выражэння актуальнага чляення ў вусным маўленні – інтанацыя.

Штуршком да стварэння выказвання заўжды з'яўляецца патрэба чалавека ўступіць ў маўленчыя зносіны для вырашэння пэўных камунікатыўных задач.

❖ Якія асноўныя кампаненты камунікатыўных задач?

Асноўнымі кампанентамі структуры камунікатыўных задач, па меркаванні І.А. Зімняй, Т.С. Пуцілоўскай, з'яўляюцца мэта, прадмет, умовы, сродкі і спосаб вырашэння, прадукт і вынік. Пры гэтым псіхалагічны змест камунікатыўнай задачы аналагічны прадметнаму зместу той маўленчай дзейнасці, праз якую яна рэалізуецца суб'ектам у працэсе зносін. У працэсе рэцэптыўных відаў маўленчай дзейнасці

суб'єкт разумее задачу, якая пастаўлена партнёрам па зносінах і вербальна ці невербальна рэагуе на яе. У працэсе прадуктыўных відаў маўленчай дзейнасці суб'єкт вырашае тую ці іншую задачу для партнёра па зносінах.

Камунікатыўны намер (падзяліцца чымсьці, даведацца аб чым-небудзь, паведаміць што-небудзь і г. д.) вызначае агульную задуму гаворачага. Задума – найбольш значны кампанент выказвання, ёй падпарадкоўваюцца адбор зместу, выбар слоў, тыпаў канструкцый і інш.

❶ Як называюць фрагменты тэксту пэўнага тыповага значэння?

У выказваннях вызначаюцца групы сказаў з пэўнымі значэннямі. Фрагменты тэксту пэўнага тыповага значэння называюць тыпамі маўлення. Да іх адносяцца апісанне, апавяданне і разважанне. У залежнасці ад тыпу тэксту яго структура мае свае асаблівасці. Для дашкольнікаў звычайна ўласцівы першыя два тыпы тэксту: апісанне і апавяданне.

У апісаннях і апавяданнях малодшых дашкольнікаў часцей з усё выразна вылучаецца асноўная частка, але паслядоўнасць падзей, логіка нярэдка парушаюцца. Тэкст часта завяршаецца словамі *вось, усё*. Напрыклад, *хвосцік у пёўніка. Грабеньчык. Лапкі. Усё*.

У сярэднім дашкольным узросце апісанні дзяцей складаюцца, як правіла, з двух частак. Часцей заўсё адсутнічае пачатак. Напрыклад, *Гусь белая. Яна кракае: кра-кра. У гусі чырвоныя лапкі. Гусь любіць плаваць*. У апавяданнях няма пачатку або канца. Асноўная частка прысвечана дзеянням галоўнага героя. Напрыклад, *Каця з садзіка прыйшла. Просіць маму яна: «Паехалі да бабулі!» – «Мы потым паедзем. Усё»*

Дзеці могуць скласці апісанне не назваўшы сам аб'ект: *У яго маленькі хвосцік. Пушысты. Вушкі доўгія*.

У апісаннях і апавяданнях дзяцей пераважаюць простыя сказы, магчыма і з аднароднымі членамі. Неабходнае слова можа замяняцца дзеяннем (указаннем на прадмет) Шмат пауз, паўтораў, слоў *тут, там, такі, туды*. Напрыклад: *«Гэты сабачка гумава. У яго тут белая, а тут рудое. Банцік тут чырвоны. Там лапкі белыя»*.

Аб'ём дзіцячых апісанняў невялікі, але з узростам ён павялічваецца: у дзяцей 4-х гадоў тэкст складаецца з 17 слоў і 5 сказаў; у пяцігадовых – з 28 слоў і 7 сказаў.

Типовым недахопам дзіцячых апавяданняў з'яўляецца вялікая колькасць паўз. Частае выкарыстанне паўтараў якога-небудзь члена сказа, а таксама злучнікаў, займеннікаў акалічнасцей часу і месца. Замест звязнага тэксту ўтвараецца некалькі сказаў, якія аб'яднаны адзінай тэмай.

Апавяданні старшых дашкольнікаў больш дасканалыя. Аднак нават старшыя дашкольнікі не заўжды размяжоўваюць пачатак і працяг апавядання, або працяг і канец. Яны не могуць самастойна вызначыць адсутнасць той або іншай часткі, яе межы, адчуваюць цяжкасці ў арганізацыі завязкі (пачатку), раскрыцці асноўнай часткі выказвання і афармлення развязкі (канца), што адбіваецца на пабудове дзецьмі самастойнага выказвання (А.С. Ушакова). У апавяданнях дзяцей няма дастаткова поўнай і дакладнай характарыстыкі герояў, рэдка сустракаюцца апісанні прыроды, прамое маўленне. Дашкольнікі часцей выкарыстоўваюць такія сродкі выразнасці як назыўныя і біязлучніковыя сказы, інверсію, сінонімы, антонімы, эпітэты. Параўнанні і метафара сустракаюцца вельмі рэдка.

У старшых дашкольнікаў можна назіраць узнікненне элементарнай формы лагічна правільнага разважання. Аднак разважанні дашкольнікаў у большасці выпадкаўносяць вырашальны характар, калі дарослы патрабуе доказу шляхам пастаноўкі пытання: *Чаму? Альбо ўказання: Дакажы? Разважанні дзяцей звычайна кароткія 1–2 аргументы.* У разважаннях дзяцей можа быць прапушчаны тэзіс, аргумент ці заключэнне. У дзяцей узнікаюць перашкоды ва ўстанаўленні сувязей паміж структурна-сэнсавымі часткамі разважання. Для дзіцячых разважанняў характэрны просты пералік аргументаў.

♣ *Ад чаго залежыць характар звязнага маўлення дзяцей?*

Узровень развіцця маўлення залежыць ад характару зносін, зместу маўлення, узроставых і індывідуальных асаблівасцей дзіцяці.

Апрача таго, форма маўленняга выказвання абумоўлена разуменнем суразмоўцы. Нават малодшыя дашкольнікі ўжо адаптуюць сваё маўленне на слухача. Даследчыкамі вызначана, што характар звязнага маўлення дзяцей залежыць ад шэрага ўмоў і перш за ўсё ад таго, з кім дзіця ўступае ў зносіны: з дарослымі або аднагодкамі. Даказана (А.Г. Рузская, А.Э. Рэйнстэйн), што ў зносінах з аднагодкамі дзеці ў 1,5 раза часцей выкарыстоўваюць складаныя сказы, чым ў зносінах з дарослымі, амаль ў 3 разы часцей – прыметнікі, якія перадаюць іх

этычныя, эмацыянальныя адносіны да людзей, прадметаў, з'яў, у 2,3 раз за часцей дзеці выкарыстоўваюць прыслоўі месца і спосабу дзеяння. Лексіка дзяцей ў зносінах з аднагодкамі характарызуецца большай варыятыўнасцю. Гэта адбываецца таму, што аднагодкі з'яўляюцца партнёрамі ў зносінах. Паміж сабой дзеці нібы апрабіруюць ўсё тое, што было засвоена імі ў зносінах з дарослымі. Менавіта ў зносінах з ровеснікамі маўленне дзіцяці становіцца звязным і лексічна больш разнастайным. Даследчыкі (Л.І. Ціхеева, А.П. Вусава, В.І. Салаўёва, Ф.А. Сахін, А.С. Ушакова і інш) адзначаюць, што звязным кантэкстным маўленнем дашкольнікі авалодваюць толькі ў працэсе сістэматычнага навучання пад кіраўніцтвам педагога.

Тэксты, якія складаюць дзеці розных узроставых груп, сведчаць пра тое, што яны часта не адчуваюць мяжы паміж аб'ектыўнай рэальнасцю і моўнай рэчаіснасцю. Пра гэта сведчаць шматлікія ўключэнні ў тэксты розных момантаў, якія не адносяцца да дадзенай маўленчай сітуацыі і адлюстроўваюць веды дзяцей пра навакольны свет, падзеі з уласнага вопыту, назіранні, якія тычацца прадметаў навакольнага асяроддзя. Напрыклад: *Гэта кошка. А гэта яе кацяняты. У нас таксама ёсць кацяня. Ён беленькі. Кошка ляжыць.* Дзіцячыя тэксты характарызуюцца такой асаблівасцю як сінтаксічнае нанізванне: асобныя сказы ідуць адзін за адным і звязваюцца паміж сабой аднолькава як з фармальнага, так і са змястоўнага пункта гледжання: *набег...убачыў мячык... стаў яго падкідваць, гуляць і г. д.*

Варта адзначыць, што ў дзяцей узнікаюць перашкоды пры авалодванні прыметнікамі. У выніку складання апісальных апавяданняў яны імкнуцца спачатку назваць дзеянні прадметаў, а потым іх якасці.

Такім чынам, пры складанні звязнага выказвання дзеці праводзяць семантычны аналіз сітуацыі. Яны вызначаюць найбольш значныя з іх пункта гледжання элементы. У сваю чаргу, менавіта гэтыя элементы становяцца рэмантычнай дамінантай ствараемых тэкстаў.

12. Металінгвістычныя выказванні дзіцяй і іх аналіз

Развіццё металінгвістычных ведаў пачынаецца ў дашкольным узросце. Іх ўзнікненне звязана з агульнай перабудовай працэсаў перапрацоўкі інфармацыі, са з'яўленнем ў дзіцяці здольнасці абстрагавацца ад кантэксту і асэнсавана кантраляваць уласныя пазнавальныя працэсы на метакагнітыўным узроўні. Па сцвярджэнні вядомага дзіцячага пісьменніка і даследчыка дзіцячага маўлення К.І. Чукоўскага, «...пачынаючы ад двух гадоў, усякае дзіця становіцца на кароткі час геніяльным лінгвістам...». Гэтай жа думкі прытрымліваецца С.Н. Цэйтлін, якая ў сваёй працы «Язык и ребенок» слухна заўважае, што дзіця дашкольнага ўзросту, нягледзячы на тое, што яно не валодае элементарнымі лінгвістычнымі паняццямі, можна смела назваць «маленькім лінгвістам». Па меркаванні даследчыцы, «існуе шэраг з'яў метамоўнага парадку – ад скрытага асэнсавання моўных фактаў да разгорнутых выказванняў метамоўнага характару, разважанняў дзіцяці пра мову», якія служаць пацвярджэннем таму, што маленькае дзіця цікавіцца мовай.

¶ *Што такое металінгвістычныя веды?*

Металінгвістычныя веды (прыстаўка «мета» азначае *звыш* або *нася*) – гэта здольнасць асэнсоўваць і маніпуляваць структурнымі адзінкамі мовы, рабіць мову аб'ектам спецыяльнага аналізу (у процілегласць простаму ўжыванню мовы як сродку зносін і пазнання без спецыяльнага асэнсавання яе структуры).

Металінгвістычныя веды выступаюць як самастойная лінгвістычная здольнасць, якая прама не залежыць ад агульнага ўзроўню авалодвання маўленнем дашкольнікамі. Яны выконваюць значную ролю ў працэсах навучання і развіцця дашкольнікаў, паколькі дазваляюць зрабіць даступную дзіцяці сістэму ведаў аб'ектам уласнай даследчай дзейнасці.

Даследчыкі дзіцячага маўлення заўважаюць, што, незалежна ад ўзросту і наяўнасці спецыяльных ведаў пра мову, дзіця ў працэсе маўленчых зносін назірае за мовай і робіць эмпірычныя абагульненні, якія ахопліваюць практычна ўсе ўзроўні мовы: фанетыку, лексіку, марфалогію, словаўтварэнне і крыху менш сінтаксіс, стылістыку (С.Ф. Жуйкоў, А.М. Гваздзёў, А.А. Лявонцьеў, Л.У. Шчэрба, Ф.А. Сахін, А.Г. Тамбоўцава, А.М. Шахнаровіч, М.М. Гохлернер,

Г. Кларк, Е. Кларк, Д. Слобін, А.А. Залеўская, С.Н. Цэйтлін, Е.Д. Бажовіч, А.Р. Лурья, І.Г. Аўчыннікава, М.С. Сіланцьева).

Узоры дзіцячага маўлення, прыведзеныя ў дзённікавых запісах А.М. Гваздзёва, слоўніках дзіцячага маўлення, якія складзены В.К. Харчанка, С.Н. Цэйтлін і іншымі даследчыкамі, з'яўляюцца прыкладам таго, што ўжо ў раннім узросце дзіця пачынае асэнсоўваць фанетычныя, лексічныя, а крыху пазней, граматычныя і нават уласна стылістычныя з'явы.

У навуковых даследаваннях А.М. Шахнаровіча, Е.І. Ісенінай, К.Ю. Пратасавай, В.К. Харчанка, С.Н. Цэйтлін і інш. адзначаецца, што ў засваенні мовы малому дапамагае метамоўная свядомасць, якая найбольш актывізуецца менавіта ў дашкольным ўзросце.

У асноўным дзіця засваівае мову ў тры гады. У гэты ж час фарміруюцца першыя метамоўныя навыкі, якія праяўляюцца ў разважанні дзіцяці над моўнымі фактамі. Найбольш яскрава гэтая з'ява адлюстроўваецца ў дзіцячай словатворчасці: *«Бачыш, які ў мяне жайцак выскачыў», «Я праўдун» і г. д.*

Авалодванне мовай малым дзіцём непасрэдна звязана з метамоўнай, метакагнітыўнай дзейнасцю.

♣ Што такое метамоўная дзейнасць?

Пад метамоўнай дзейнасцю разумеецца цікавасць да моўных з'яў, наяўнасць «пачуцця мовы», якое «...ўзнікае мімаволі, як пабочны прадукт дзейнасці, накіраваны на авалодванне практыкай маўленчых зносін» [Божовіч Л.І. 1946]. Пры гэтым крыніцай моўнага развіцця з'яўляецца не прыроджаная схема, а дзейнасць. Такім чынам, «пачуццё мовы» выступае як больш высокая ступень рэалізацыі маўлення.

Перапрацоўка дзіцём таго, што неабходна зразумець, фіксуецца ў спецыфічных мазгавых кодах, але не заўсёды даступна для вербалізацыі. Атрыманыя пры гэтым прадукты носяць функцыянальны характар. Яны звязаны з ведамі працэдурнага тыпу і выконваюць ролю дзейных арыенціраў у працэсах гаварэння і разумення маўлення дзіцём. Дзіця выпрацоўвае гэтыя веды «для сябе», у сваіх індыўідуальных кодах і выкарыстоўвае іх на розных узроўнях асэнсаванасці. Даследчыкі дзіцячага маўлення, прыводзячы яскравыя прыклады праяўлення метамоўных здольнасцей дзяцей дашкольнага, адзначаюць, што не ўсе назіранні над пабудовай моўнай сістэмы вербалізуюцца: асэнсаванне маленькімі дзецьмі мовы і маўлення адбыва-

еща на ўзроўні аўтаматычнага неасэнсаванага кантролю і рэгулявання дзіцем свайго маўлення.

Розная ступень аналізу моўных з'яў (метамоўнай дзейнасці) даследавана ў працах расійскага псіхолога А.М. Лявонцьева, а таксама замежных даследчыкаў дзіцячага маўлення (Е. Кларк, Д. Слобіна, Т. Тульвістэ і інш.). У іх навуковых працах адзначаецца, што цікавасць да моўных з'яў, якая ўзнікае ў дашкольнікаў на трэцім годзе жыцця, амаль прападае ўжо ў 6–7 гадоў, што негатыўна ўплывае на далейшае авалодванне дзецьмі багаццем мовы, культурнай спадчынай чалавецтва ўвогуле.

Што можна аднесці да першага лінгвістычнага адкрыцця дзіцяці?

Адным з першых лінгвістычных адкрыццяў, якое робяць дзеці ў працэсе авалодвання роднай мовай, з'яўляецца тое, што прадметы маюць свае назвы. Па меркаванні В. Штэрна, гэту з'яву можна ўжо назіраць ва ўзросце 1 г. 6 мес. Да такога адкрыцця дзяцей падводзяць, перш за ўсё, дарослыя, якія кожны раз называюць малому прадмет, як толькі яно звяртае на гэты прадмет сваю ўвагу. Пры гэтым малыя прымаюць у гэтым працэсе самы актыўны ўдзел, пабуждаючы дарослага называць ім як мага больш моўных адзінак і правяраючы правільнасць свайго словаўжывання на практыцы. Вызначыўшы, што кожны прадмет мае пэўную назву, дзіця на працягу некаторага часу знаходзіцца на пазіцыях «славеснага (намінальнага) рэалізму». Яно лічыць, што гэта назва з'яўляецца абавязковай ўласцівасцю рэчы і не можа быць зменена чалавекам. Працэс навучання дашкольнікаў мове вызначаецца ў гэты перыяд найбольшай інтэнсіўнасцю.

Якое ўменне дзяцей даследчыкі адносяць да першапачатковага этапу метамоўнай дзейнасці?

У двухгадовым ўзросце дзеці вызначаюцца здольнасцю заўважаць і выпраўляць памылкі ў сваёй мове і ў мове іншых. У якасці прыкладу гэтай з'явы можна прывесці дзённікавыя запісы А.М. Гваздзёва і іншых даследчыкаў дзіцячага маўлення. Так, Яўген Гваздзёў, ужо ў 2 г. 10 мес. адзначаў недахопы ў вымаўленні свайго дваюроднага брата Валодзі: «Мама, Володя ТАКАЛІЯ говорит вместо ТАКАЯ». Наяўнасць у дзяцей умення заўважаць памылкі ва ўласным маўленні і ў маўленні сваіх ровеснікаў даследчыкі адносяць да пачатковага эта-

па метамоўнай дзейнасці. Двухгадовыя дзеці здольны заўважаць паспяховасць наладжвання камунікацыі, магчымасць разумення іх выказвання суразмоўцам. Пры неабходнасці яны ўжо могуць не толькі паўтараць, але і змяняць свае выказванні, каб суразмоўца мог іх зразумець. У гэты перыяд метамоўная свядомасць дзіцяці найбольш актывізавана, яна выступае як дапамога ў засваенні мовы.

В З якіх кампанентаў складаецца метамоўная дзейнасць дзіцяці ў раннім узросце?

У цэлым метамоўная дзейнасць дзіцяці ў раннім узросце, па назіраннях В.М. Швеца, уключае наступныя кампаненты: каменгарыі сваіх выказванняў у адпаведнасці з асаблівасцямі камунікатыўнай сітуацыі, кантроль за сваёй і чужой дзейнасцю, ацэнку сваіх ведаў мовы, рэфлексію над моўным матэрыялам.

На трэцім годзе жыцця ў дзяцей назіраецца наяўнасць умення мяняць свае маўленчыя паводзіны ў розных гульнях і інсцэніроўках, у залежнасці ад узятых на сябе роляў. Пры пераходзе ад адной ролі да іншай дзеці могуць змяніць інтанацыю, лексічны лад мовы. Паступова, з наладжваннем паміж імі зносін дзяцей, з'яўляецца здольнасць адаптавання ўласнага маўлення да ўмоў зносін, што адлюстроўваецца ў выкарыстанні спецыяльных ветлівых форм.

У сярэднім дашкольным узросце дзеці складаюць розныя па працягласці сказы ў залежнасці ад таго, з кім наладжваюць зносіны. Так, пры размове з двухгадовымі дзецьмі яны карыстаюцца больш кароткімі фразамі, пры размове з аднагодкамі ці дарослымі больш працяглымі. Гэта сведчыць пра тое, што ў чатыры гады дзіця ўжо адчувае, наколькі ўдала яно ўступае ў зносіны.

Паступова дзіця адкрывае ў словах іх унутраную форму. У яго ўзнікаюць пытанні, чаму дадзены прадмет мае менавіта такую назву. Дзеці нават самі спрабуюць самастойна тлумачыць значэнне слова, зыходзячы з яго гучання: «*Патэльня – гэта месца, дзе людзі спяць*». Бывае, што дзіця на самой справе самастойна знаходзіць рэальную этымалогію слова: «*Надбярэзавік – гэта грыб, які расце пад бярозай*». Вызначэнне дзецьмі значэння невядомага слова часта звязана са спробай растлумачыць яго значэнне самастойна, зыходзячы з гучання. Даследчыкі адзначаюць, што дзіця нават можа зразумець, што адно слова можа мець некалькі значэнняў. Пра гэта сведчыць той факт, што малыя спрабуюць крытыкаваць некаторыя няўдалыя зна-

чэнні слоў на «дарослай» мове. Узорам гэтаму служыць прыведзеная ў дзённікавых запісах Бельскага заўвага чатырохгадовага Пеці наконт таго, што яму не падабаецца слова нож, якім называецца пэўная частка мясарэзкі. «Не завіце яго ножык, а завіце ЗОРАЧКА», – просіць ён дарослых.

У працэсе свайго метамоўнага развіцця старшыя дашкольнікі заўважаюць наяўнасць ў мове амонімаў і імкнуцца ўжываць іх ў сваёй метамоўнай дзейнасці. С.Н. Цэйтлін прыводзіць у сваёй кнізе прыклад, калі шасцігадовая Віка вызначае амаформы «тры» – назоўны склон лічэбніка і «тры» – загадная форма дзеяслова «церці». «Глядзі, мама, як цікава я магу сказаць «раз, два, тры» і яшчэ «тры мяне губкай мацней».

У чатырох-пяцігадовым ўзросце дашкольнікі адчуваюць, што «дзіцячае», недасканаласць вымаўлення слоў можа прывесці да супадзення іх гукавых абалонак. Так, пяцігадовы Я. Гваздзёў заўважае ў маўленні маленькай Волечкі няправільнае вымаўленне гукаў і адзначае: «*Олечка, когда БОЛЬШАЯ называет себя, говорит БАСАЯ как ГОЛАЯ*».

Дзеці вельмі адчувальныя да скажонага гукавога афармлення слоў. Яны ў стане адчуць іх невыпадковы характар. Ужо ў 3–4 гады дашкольнікі могуць правесці пэўныя абагульненні лінгвістычнага характару і вызначыць «чужароднасць» гукавой абалонкі слоў. С.Н. Цэйтлін прыводзіць наступны прыклад: Леся (2 г. 6 мес.) заўважыла, што тата гаворыць свіцэр, а маці – світэр; Жэня (3 г. 11 м.), што, у адрозненне ад астатніх членаў сям’і, яго маці і бабуля гавораць крэм і музэй. У дзённікавых запісах В. Харчанка можна знайсці такі прыклад: «Дарослыя гавораць «паліклініка», а маленькія «ніліклініка» (*Костя Х., 2 г. 3 м.*). Аднак даследчыкі адзначаюць, што, нягледзячы на тое, што ўжо ў 4–5-гадовым узросце дашкольнікі вызначаюцца здольнасцю да адрознення большасці фанетычных супрацьпастаўленняў, яны яшчэ не могуць вызначыць колькасць гукаў і складоў у слове, наяўнасць падобных гукаў ў пэўнай пары слоў, не могуць па інструкцыі прапусціць пачатковы гук пры вымаўленні слова. Гэтыя даныя сведчаць пра тое, што працэс успрымання маўлення не ўключае працэдуру сегментацыі, якая неабходна для графічнага запісу слоў.

Не менш адчувальныя дзеці і да іншых граматычных з’яў. Яны ўжо могуць асэнсоўваць катэгорыю роду і ліку назоўнікаў: «*Лыжка – жанчына, а відэлец – мужчына*», – тлумачыць розніцу двух слоў

хлопчык у 3 гады. Цяжкім для дзіцяці з'яўляецца выбар слоў, які звязаны з выначэннем роду назоўнікаў (*два і дзве і абодва і абедзве*). Ад 2 г. да 3 г. 6 мес. дзіця яшчэ не можа выбраць правільную форму лічэбніка. Такая з'ява, на погляд даследчыкаў, звязана з незасвоенасцю дзецьмі роду назоўнікаў.

Па азначэнні С.Н. Цэйтлін, «дзіця пастаўлена перад неабходнасцю дабываць мову з маўлення, для яго іншага шляху авалодвання мовай проста не існуе». Даследчыца падкрэслівае, што, незалежна ад індывідуальных, сацыяльных, нацыянальных адрозненняў, паміж дзецьмі агульная стратэгія засваення моўных правілаў для ўсіх адзіная: спачатку дзеці спасцігаюць самыя глыбінныя малэлі мовы і тыя моўныя правілы, якія на іх заснаваны.

Неабходна адзначыць, што дзеці вельмі рана здольны заняць пазіцыю «назіральніка» ў адносінах да сітуацыі зносін і выкарыстання маўлення – яны, як лічыць Р.М. Фрумкіна, значна менш «эгацэнтрычныя», чым лічыў Ж. Піяжэ, які падкрэсліваў, што да пэўнага ўзросту дзіця пераймальна адрасуе сваё маўленне самаму сабе. Пацвярджэннем гэтаму служыць не толькі развіццё металінгвістычнай здольнасці дзяцей да роднай мовы, але і развіццё металінгвістычнай здольнасці ў дзяцей-білінгваў. Навукоўцы падкрэсліваюць, што ранняе знаёмства з іншымі мовамі выклікае актыўную металінгвістычную дзейнасць дзіцяці. Увогуле, білінгвізм аказвае стымулюючую ролю на развіццё метамоўнай здольнасці. Металінгвістычныя здольнасці дзіцяці-білінгва пачынаюць праяўляцца з таго часу, калі яно асэнсоўвае, што размаўляе на дзвюх мовах. Г.М. Чыршава ў сваім даследаванні адзначае, што асаблівую цікавасць да мовы дзіця праяўляе ў сітуацыі штучнага білінгвізму, калі маці ўступае ў зносіны з малым на адной мове (рускай), а бацька – на іншай (англійскай). Даследчыца адзначае, што спачатку дзіця, напэўна, лічыць адныя словы «татавымі», а другія – «матчынымі», паколькі ўступае ў зносіны ў асноўным толькі з бацькамі. Гэты факт пацвярджае і тое, што яно падзяляе кнігі на бацькавы і матчыны, і строга сочыць за тым, каб кожны дарослы чытаў яму «свае» кнігі. Паступова малое асэнсоўвае, што і іншыя людзі размаўляюць з ім як маці і толькі бацька размаўляе з ім інакш. У тры гады дзіця ўжо разумее, што з бацькам трэба размаўляць па-англійску, а з маці – па-руску. Калі маці спрабуе ў гэты перыяд пагаварыць з ім па-англійску, то яно не дазваляе: «Speak Russian».

А.М. Шахнаровіч, Е.І. Ісеніна, К.Ю. Пратасева адзначаюць, што ў дзяцей-білінгваў вельмі рана праяўляецца цікавасць да семантыкі

слоў, да таго, што адно і тое ж паняцце можна выразіць як на адной мове, так і на іншай. Гэта выклікае ў дзяцей цікавасць да матывацыі найменняў. Выводзячы ўласную этымалогію слоў, дзіця выкарыстоўвае пры гэтым веды дзвюх моў. Яго цікавіць, што азначае тое ці іншае слова на адной і на другой мове. Асэнсаванне дашкольнікамі граматычных з'яў уплывае на тое, што ўжо нават у 3 г. 2 мес. дзіця сама выпраўляе сябе, калі выкарыстоўвае няправільныя формы ў абедзвюх мовах, а ў 3 г. 4 мес. ведае, якія гукі ў англійскай і рускай мове яно вымаўляе правільна, а якія няправільна, і просіць навучыць яго правільнаму вымаўленню гукаў. Заўважаючы акцэнт ў маўленні людзей на рускай мове малое паведамляе, што яны гавораць неяк няправільна. Той факт, што дашкольнікі вызначаюць, на якой мове размаўляе іх суразмоўніца з'яўляецца вынікам сфарміраваўшайся ў іх металінгвістычнай здольнасці, гэта значыць здольнасці да аналізу моўных фактаў.

13. Асаблівасці руска-беларускага двухмоўя ў дашкольнікаў

Маўленчае развіццё дашкольнікаў у Беларусі адбываецца ў спецыфічнай сітуацыі блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму.

¶ Што такое білінгвізм?

Валоданне чалавекам дзвюма мовамі называецца *білінгвізмам*. (Веданне больш за дзве мовы называюць мульты- або полілінгвізмам.) Па ўзросце, у якім адбываецца засваенне другой мовы, адрозніваюць *білінгвізм ранні і позні*; па ўмовах засваення – *натуральны і штучны* (як вынік спецыяльнага навучання). Адрозніваюць таксама білінгвізм *рэцэптыўны*, калі чалавек разумее маўленне на іншай мове, але на ёй не гаворыць; *рэпрадуктыўны*, калі білінгв здольны ўзнавіць асобныя фрагменты або ўвесь тэкст на іншай мове; *прадуктыўны* – чалавек і разумее, і гаворыць на іншай мове. Толькі ў апошнім выпадку другая мова можа выкарыстоўвацца як зродак зносін.

Маўленне чалавека пры пераходзе на іншую мову не пазбаўлена ад *інтэрферэнцыі* – пранікнення элементаў адной мовы (слоў, марфем, сінтаксічных схем, спецыфічных гукаў) у іншую мову.

¶ Якія асаблівасці маўлення дзяцей вызначаны сітуацыяй білінгвізму?

Для значнай большасці дашкольнікаў у Беларусі першай мовай, якую яны чуюць ад дарослых, на якой вучацца размаўляць, мець зносіны, з'яўляецца руская. Беларуская мова, да якой дзеці далучаюцца галоўным чынам у дзіцячым садзе, выступае для іх як другая.

Стыхійнае маўленчае развіццё дашкольнікаў характарызуецца рэцэптыўным і ў пэўнай ступені рэпрадуктыўным двухмоўем, г. зн. успрыманнем і разуменнем беларускага маўлення (напрыклад, казак, асабліва, калі іх расказванне суправаджаецца паказам малюнкаў або інсцэніроўкай), узнаўленнем некаторых яго элементаў (забаўлянак, вершаў, асобных слоў і выразаў). Гэта адбываецца дзякуючы блізкасці рускай і беларускай моўных сістэм. Нават, калі нейкі элемент паведамлення невядомы, агульны сэнс выказвання ўсё ж аказваецца зразумелым.

У дашкольнікаў фарміруюцца «жыццёвыя» (паводле азначэння Л.С. Выгоцкага) уяўленні пра рускую і беларускую мовы і іх элементы. «Жыццёвыя» уяўленні дзяцей грунтуюцца на іх практычным вопыце, але не заўсёды з'яўляюцца адэкватнымі, дастаткова абагульненымі.

Адной з перашкод засваення іншай мовы з'яўляецца так званы намінальны рэалізм, калі дзеці не размяжоўваюць слова і прадмет, які гэтым словам называецца. Гэта прыводзіць да таго, што многія з малодшых дашкольнікаў не згаджаюцца з новай, беларускай, назвай знаёмага прадмета. Так, трохгадовы хлопчык у адказ на тлумачэнне выхавальніка: «Гэта чырвоная стужка», – рашуча заяўляе: «Не чырвоная, а красная! А красное чырвоным не бывает».

У працэсе маўленчага развіцця ў дашкольнікаў стыхійна фарміруецца вылучэнне маўленчай рэчаіснасці як асобнага віду чалавечай дзейнасці. У двухмоўным асяроддзі дзеці пачынаюць усведамляць існаванне беларускай мовы і тое, што яна адрозніваецца ад рускай.

Некаторыя малодшыя дашкольнікі ўжо пазнаюць у моўным патокі (напрыклад, у вершы) асобныя беларускія словы, суадносяць іх з рускімі адпаведнікамі: «*Вожык* – это по белорусски ежик». Дзеці сярэдняга дашкольнага ўзросту адрозніваюць беларускае і рускае маўленне, аргументуюць свае адказы наступным чынам: «Потому что так говорят всегда по телевизору непонятно»; «Потому что не так, как я говорю, и не по-английски, мы так будем учиться говорить в школе»; «Потому что я знаю, что это белорусское слово» і г. д. Старшыя дашкольнікі, за рэдкім выключэннем, правільна вызначаюць мову твора і аргументуюць свае меркаванні. Яны арыентуюцца не толькі на наяўнасць рускіх або беларускіх слоў, але і на адрозненне ў вымаўленні: «*Цыбуліна* – белорусское слово и другие всякие, *набегла*, например»; «А почему здесь много ц?»; «На белорусской. Потому что там *на реках*, а там вот *на реках*» і г. д.

Такім чынам, даволі выразнае ўсведамленне дзвюх моўных сістэм выступае ў дзяцей сярэдняга дашкольнага ўзросту, у старшым яно набывае яшчэ большую выяўленасць.

Многія дзеці дыферэнцыруюць беларускія і рускія словы, якія маюць агульнае значэнне: *цыбуля* і *лук*, *бульба* і *картошка*, *зачыніць* і *закрыць* і інш., звяртаюць увагу на іх нязвычайнае гучанне: «*Знаешь, как по-белорусски носки? Такое смешное слово – шкарэтка!*»

Вынікам арыенціроўкі дзіцяці на гукавую форму слова з'яўляецца «памылковае тлумачэнне» слова, механізм якога дзейнічае і на міжмоўным узроўні: значэнні незнаёмых беларускіх слоў дзеці спрабуюць растлумачыць зыходзячы з іх гукавога падабенства са словамі рускай мовы. Так, слова *ежа* дзеці перакладаюць як *ежик*, слова *кошык* тлумачаць як *кошкин муж*.

Знаёмства з беларускай мовай прыводзіць да спроб вызначэння словаўтваральных сувязей па аналогіі з рускай мовай: «*Кужушка куку-ет. А зязюля? Зязюкает?*»

Сустракаюцца характэрныя з’явы «невывразнага ўсведамлення» дзецьмі гукавой формы слова, калі малыя спрабуюць адрозніць падобныя па гучанні словы беларускай і рускай моў або нават выправіць няправільнае беларускае вымаўленне іншых дзяцей: «Бабушка говорит по-белорусски – гусь» (фрыкатыўны гук [г]); «Не зеленый, а зялёны» (падкрэслівае голасам гук [а]).

З-за адсутнасці паўнацэннага беларускамоўнага асяроддзя ў рускамоўных дзяцей няма неабходнасці карыстацца беларускай мовай у штодзённым жыцці. Больш таго, калі да дзіцяці звяртаюцца на беларускай мове, у яго ёсць магчымасць адказаць на рускай, бо яно ведае, што яго зразумеюць.

З іншага боку, далучэнне да беларускай мовы ў сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя прыводзіць да памылак інтэрферэнцыі ў маўленні рускамоўных дзяцей. Размаўляючы па-руску, некаторыя дзеці ўжываюць беларускія словы (*сварила бурак*) граматычныя формы, уласцівыя беларускай мове (*гуляць с папам, разказываць по картинках*), дапускаюць фанетычныя памылкі (*дзевачка, ремень*). Яшчэ ў большай ступені памылкі інтэрферэнцыі, уласцівыя беларускаму маўленню рускамоўных дашкольнікаў: *вожык схаваўся пад зонтиком* (замест *пад парасонам* – лексічная інтэрферэнцыя); *рамонка* (замест *рамонак*), *падарыла машынку Коле* (замест *Колю* – марфалагічная інтэрферэнцыя); *пайшоў к сябру* (замест *да сябра* сінтаксічная інтэрферэнцыя); *чигунка* (замест *чыгунка* – фанетычная інтэрферэнцыя) і інш. Часам дзеці паралельна ўжываюць агульныя па значэнні словы абедзвюх моў без якога-небудзь размежавання іх прыналежнасці да розных лексічных сістэм (*кукла і лялька, сапожкі і боты, деревня і вёска, играть і гуляць і інш.*). Набольш моцна памылкі інтэрферэнцыі праяўляюцца дзецьмі ў сітуацыі параджэння звязнага выказвання (пераказе, расказванні, спантанным маўленні).

Такім чынам, пры стыхійным засваенні дзвюх блізкароднасных моў у дашкольнікаў развіваецца сумешчаны механізм стварэння тэкстаў на гэтых мовах. Дзеці не заўважаюць сваіх памылак, у іх не фарміруецца «чуццё» адной і другой мовы. Памылкі інтэрферэнцыі ў сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя вызначаюцца ўплывам не заўсёды правільнага маўлення дарослых, часам адсутнасцю кантролю

з боку дарослых за маўленнем дзяцей, а таксама неасэнсаваным характарам дзіцячага двухмоўя, неафарміраванасцю дыферэнцыраваных устаноў на карыстанне адной і другой мовай. Гэта прыводзіць да высновы, што ў сучаснай сацыялінгвістычнай сітуацыі дзеці могуць авалодаць правільным маўленнем на іншай мове толькі ва ўмовах мэтанакіраванага навучання ў дашкольнай установе.

Літаратура

1. *Белянин В.П.* Введение в психолінгвістыку. М., 1999.
2. *Гвоздев А.Н.* Вопросы изучения детской речи. М., 1961.
3. *Гридина Т.А.* Язык в зеркале детской речи. М., 2006
4. *Кольцова М.М.* Ребенок учится говорить. М., 1979.
5. *Лаврентьева, А.И.* Детская речь (становление языковой способности в онтогенезе). М., 2003.
6. *Лелская Н.И.* Язык ребенка (Онтогенез речевой коммуникации). М., 1997.
7. *Львов М.Р.* Основы теории речи. М., 2000.
8. *Любина Г.А.* Детская речь. Минск, 1999.
9. *Негневицкая Е.И., Шахнарович А.М.* Язык и дети. М., 1981.
10. *Слобин Д.И.* Психолінгвістыка // Слобин Д.И., Грин Д. Психолінгвістыка. М., 1976.
11. *Старжынская Н.С.* Тэорыя і методыка развіцця беларускага маўлення ў дашкольнагаў. Мінск, 2000.
12. *Сямешка Л.* Беларуская мова. Мн., 1999.
13. *Шахнарович А.М., Юрьева Н.М.* Психолінгвістычны аналіз семантыкі і граматыкі. М., 1990.
14. *Ушакова Т.М.* О механизмах детского словотворчества // Вопросы психологии. 1969. № 1.
15. *Ушакова Т.М.* Речь: истоки и принципы развития. М., 2004.
16. *Ушакова О.С.* (ред.) Диагностика речевого развития дошкольников. М., 1997.
17. *Цейтлин С.Н.* Язык и ребенок. Лингвистика детской речи. М., 2000.
18. *Цейтлин С.Н.* Направления и аспекты изучения детской речи // Детская речь как предмет лингвистического исследования. СПб, 2004.

Дзіцячае маўленне

Кароткі тэрміналагічны слоўнік

А

Актыўны слоўнік, активный словарь – запас лексічных адзінак, якімі валодае той або іншы індывід і які выкарыстоўваецца ім пры прадуцыраванні маўлення (пар. *пасіўны слоўнік*).

Актуальнае члянэнне сказа, актуальное членение предложения – камунікатыўнае члянэнне, пры якім вылучаюцца розныя па ступені актуальнасці (значнасці) часткі сказа: тэма (зыходная інфармацыя) і рэма (новая інфармацыя, звязаная з дадзенай тэмай). Асноўнымі сродкамі **А. ч.** з’яўляюцца інтанацыя і парадак слоў у сказе.

Учора (рэма) мы былі на катку (тэма). Учора (тэма) мы былі на катку (рэма).

Акустычныя характарыстыкі, акустические характеристики – характарыстыкі гукаў маўлення з пункта гледжання іх фізічнай прыроды.

Амафонія дзіцячая, омофония детская – супадзенне ў прадуктыўным маўленні дзіцяці гукавых абалонак двух або больш слоў як наступства недасканаласці яго артыкулятарных магчымасцей. Дзіця не можа вымавіць вялікай колькасці складоў і выкідвае некаторыя склады (*элізія складовая*), устараняе цяжкія спалучэнні зычных (*класцеры*), замяняе цяжкія для артыкуляцыі гукі больш лёгкімі і інш.

У маўленні Сашы М. у 1 г. 4 мес. прысутнічалі наступныя амафоны: ДЕ – дедушка, дерево, девочка, ПУ – капуста, пуговица, КУ – кушать, курица, КО – кофта, козочка, ПА – палка, лопатка, МИ – мишка, мыло, мышка.

Такое супадзенне мае месца толькі ў *актыўным*, але не ў *пасіўным* слоўніку. У *перыэптыўным* маўленні ўказаныя словы дзіцем звычайна адрозніваюцца.

Аморфнае слова, аморфное слово – слова, якое не валодае марфалагічнымі характарыстыкамі, што дазваляе аднесці яго да пэўнай часціны мовы.

Бай-бай, куп-куп, бух (упаў), гам і г. д.

Анамалія (моўная), аномалия (языковая) – замацаванае нормай адхіленне ад агульнага стандарту ў галіне форма-, словаўтварэння і г. д., якое маецца ў мове.

Так, цалкам вызначаецца традыцыйяй утварэнне множнага ліку назоўнікаў, што абазначаюць дзеянні: *крык – крыкі*, але *свіст, шорах – шорахі*, але *шэпт*. Моўную анамалію ўяўляюць дзеясловы *спаць, гнаць*, якія заканчваюцца на *-аць*, але змяняюцца па другім, а не першым спражэнні. Адсюль дзіцячыя памылкі тыпу: *свісты, прагнём ваўка, хай дзеці пасплюць*.

Анаматапея, аноматапея – гукаперайманне.

Антагенез маўленчы, онтогенез рэчевой – засваенне мовы дзіцем (пар. *філагенез*).

Антрапонім, антропоним – слова, якое ўяўляе сабой уласнае найменне чалавека (імя, прозвішча, імя па бацьку, мянушка).

Апазіцыя моўная, оппозиция языковая – проціпастаўленне дзвюх або больш моўных адзінак па пэўнай прыкмеце.

Рыс – рысь (проціпастаўленне па цвёрдасці-мяккасці зычных), *крот – рот* (проціпастаўленне па наяўнасці-адсутнасці зычнага) і г. д.

Артыкуляванне, артикулирование – кампанент маўленчай дзейнасці. Параджэнне гукавых адзінак мовы.

Выразнае артыкуляванне робіць маўленне больш зразумелым, лёгка ўспрымальным.

Артыкуляцыйныя характарыстыкі, артикуляционные характеристики – характарыстыкі гукаў маўлення, звязаныя з органамі, якія ўдзельнічаюць у іх параджэнні, і тыпам дзеянняў, што выконваюцца гэтымі органамі.

Напр., [г] шчылінны, фрыкатыўны, [г] выбухны.

Артыкуляцыя, артикуляция – пэўнае становішча вымаўленчых органаў, якія забяспечваюць параджэнне данай фанемы.

Асемантычны, асемантический – пазбаўлены значэння, семантычна пусты.

Часам асемантычныя словы прыдумваюць дзеці («А я придумал слово, смешное слово *плим...* и ничего не значит *плим, плим, плим*» И. Токмакова).

Асіміляцыя, ассимиляция – прыпадабленне аднаго гука або складу іншаму ў межах фанетычнага слова.

Аўтаномнае маўленне, автономная речь – маўленне, пабудаванае дзіцем па ўласных законах, якія адрозніваюцца ад законаў пабудовы сапраўднага маўлення (гл. *пратаслова*).

Аўтарэхалалія, автоэхолалия неўсвядомленае паўтарэнне ўласных гукаў. Ажыццяўляецца дзіцем у дамаўленчы перыяд (пар. *рэхалалія*).

Б

Білінгв (=біглот), **билингв** (=биглот) – індивід, які володає дзвюма мовамі.

Білінгвізм (=двухмоўе), **билингвізм** (двужычые) – валоданне дзюма мовамі. **Б.** натуральны і штучны (як вынік навучання).

В

Вакалізацыя, **вокалізацыя** гукі, якія падае дзіця ў дамаўленчы перыяд. Могуць насіць як камунікатыўны, так і некамунікатыўны характар.

Вакалізм, **вокалізм** – сістэма галосных гукаў пэўнай мовы. **В.** націскны і ненаціскны (пар. *кансанантызм*).

Вербалізацыя, **вербалізацыя** – здзяйсненне інфармацыі ў выказванні на натуральнай мове.

Вербальны, **вербальны** – слоўны, моўны. Пар.: вербальныя знакі ў адрозненне ад невербальных (жэстаў, мімікі, вакалізацый і інш.).

Вонкавае маўленне, **внешняя речь** – кампанент маўленчага дзеяння, разгортванне думкі ў выглядзе маўленчага выказвання, вуснага ці пісьмовага (пар. *унутранае маўленне*).

Выраўніванне асновы, **выравніванне асновы** – характэрная для дзіцячага маўлення з’ява, сутнасць якой заключаецца ў тым, што дзіця пры змяненні слова або пры ўтварэнні аднаго слова ад іншага імкнецца захаваць гукавую тоеснасць асновы, устараняючы чаргаванні гукаў (*глядзець – глядзю* замест *гляджу*, *вуха – вухі* замест *вушы*), перанос націску (*маляваць – маляваю* замест *малюю*), нарошчванне ў аснове (*кладу – кладить* замест *класть*).

Г

Галафраза, **голофраза** – аднаслоўнае выказванне дзіцяці, якое па сэнсе суадносіцца з цэлай сітуацыяй; ужываецца на самых ранніх этапах развіцця маўлення (канец першага – пачатак другога года жыцця). Большая частка слоў, што ўжываюцца дзіцем у гэты перыяд, уяўляюць сабой *анаматопеі*.

Аў-Аў – гэта і сабачка, і яе брэх, і сабачая будка, і сабачы ашыійнік і інш.. г. зн. усе сітуацыі, так або інакш звязаныя з сабакам.

Генералізацыя, **генералізацыя** – работа, якая выконваецца індывідам у працэсе засваення мовы, па сістэматызацыі моўных фактаў, выяўленні правілаў і заканамернасцей выкарыстання моўных адзінак.

Часам прыводзіць да памылак па аналогіі (гл. *звышгенералізацыя*).

Граматыка дзіцячая, грамматика детская – механізм, які кіруе маўленчай дзейнасцю дзіцяці. Г. д. уяўляе сабой спрошчаную мадэль граматыкі нарматыўнай мовы: сукупнасць агульных правілаў пры адсутнасці забарон і абмежаванняў.

Граматычнасць, грамматичность 1. Адпаведнасць маўленчага факта дзеючай моўнай норме; 2. Характарыстыка маўлення, выказвання.

Гуканне, гукание – вакалізацыі, уласцівыя дзіцяці пачынаючы прыблізна з 4-х месяцаў. Уяўляюць сабой злучэнні пераважна кансанантных элементаў. Як і *гуленне*, сведчыць аб становічых эмоцыях дзіцяці.

Агы – аы, аль-ле-е-лы, зы.

Гукаперайманне, звукоподражание 1) стварэнне гука-комплексаў, якія імітуюць рознага кшталту прыродныя гукі, у большай або меншай ступені нагадваюць з’явы, што абазначаюць (*ку-ку, тук-тук, вжык*); 2) слова, якое створана на аснове гукапераймання (гл. *словы гукапераймальныя*).

Гуленне, гуление – вакалізацыі, якія з’яўляюцца ў дзіцяці ва ўзросце прыкладна 2-х месяцаў. Г. – гукі, якія вымаўляюцца пры нейтральным становішчы маўленчых органаў і ўяўляюць сабой спалучэнне вакалічных і шумавых кампанентаў. (Адсутнічаюць у маўленні дарослых.)

А-аа, уу-у; г-у, бу-у.

Д

Даграматычны этап развіцця маўлення, дограмматический этап развития речи – этап маўленчага развіцця дзіцяці, калі маюцца ўжо першыя словы, якія функцыянуюць як складовыя *галафраз* (1 г. 3 мес. – 1 г. 8 мес.) або пачатковых двух- трохслоўных выказванняў, але адсутнічаюць якія-небудзь марфалагічныя характарыстыкі дадзеных слоў (1 г. 8 мес. – 1 г. 10 мес.). Для ўдакладнення значэння дзіця выкарыстоўвае жэсты, інтанацыю.

Баю ляля – калыша ляльку. Папа яма капаць. (Папа яму копае.) *Мама ніська цітаць.* (Мама, кніжку пачытай.)

Даславесны (= давербальны, дамоўны), **дословесный** (= довербальный, доречевой) этап камунікатыўнага развіцця дзіцяці (прыблізна да 1 г.), калі яно яшчэ не карыстаецца стандартнымі

моўнымі знакамі пры прадудцыраванні маўлення і вельмі абмежавана карыстаецца некаторымі з іх пры ўспрыманні маўлення. (Напрыклад, *дзеці асабліва ўспрымальныя да прасодычнага ладу маўлення, паколькі менавіта прасодыка напрамую звязана з эмацыянальна-экспрэсіўным аспектам маўлення, на які арыентуецца дзіця.*) У камунікатыўнай дзейнасці выкарыстоўваюцца так званыя *прамазнакі*, што складаюць так званую *прамамову*.

Двуслонныя выказванні, двухсловныя высказыванні выказванні дзіцяці на адной з ранніх стадый засваення маўлення. Адзіным граматычным іх кампанентам з'яўляецца парадак слоў. Словы часта ўяўляюць сабой марфалагічна нерасчлянёнае цэлае (*аморфныя словы*).

Ляля бух. Дай вода. Пайду тату. Бобо пацік (пальчык баліць). Ісё мака (яшчэ малака).

Дыферэнцыяльная прыкмета фанемы, дыферэнцыяльны прызнак фонемы – прыкмета, па якой дадзеная фанема проціпастаўлена іншым фанемам мовы (напр., глухі – зычны, змычны – шчылінны).

Дыялог (палілог), **диалог** (полилог) – размова дзвюх (і больш) асоб. Істотнай характарыстыкай Д. з'яўляецца яго рэактыўны характар, наяўнасць простых, часам незавершаных сказаў, рэплік, якія дапаўняюцца мімікай, жэстамі, інтанацыяй, а таксама сітуацыяй.

Дэкадзіраванне, **декодирование** дабыванне адрасатам маўлення сэнсу з тэксту з дапамогай агульнага для размоўцы і адрасата маўлення коду мовы (пар. *кадзіраванне*).

Дэнатат, **денотат** – абазначаемы канкрэтны прадмет або з'ява, якія могуць іменавацца данай адзінкай (пар. *сігніфікат*).

3

Замена гукаў, **замена звуков** – гл. *субстытуцыя гукаў*.

Звужэнне значэння слова, **суженне значення слова** – памяншэнне кола *дэнататаў*, з якімі суадносіцца слова індывіда, у параўнанні з тым колам *дэнататаў*, якія суадносяцца з ім у нарматыўнай мове як наступства выключэння з яго семантыкі якога-небудзь кампаненту (пар. *пашырэнне значэння слова*).

Валасы – расліннасць на галаве чалавека (толькі пра прамыя, а не кучаравыя валасы): «К нам сегодняя прыходила тетя, играла на пианино и пела. Такая красивая: волос нет, одни кудри!»

Звышгенералізацыя, **звышгенералізацыя** – абагульненне, робячы якое дзіця пераходзіць устаноўленыя для яго межы.

З. лексіка-семантычная – пашырэнне класа дэнататаў у параўнанні з тым, які існуе ў нарматыўнай мове.

Дзіця называе кісай і кошку, і балонку, і, можа быць, любую сабаку або ўвогуле ўсіх жывёл.

З. граматычная – распаўсюджванне дзеяння граматычнага правіла на тое кола моўных адзінак, якія падзенаму правілу не падпарадкоўваюцца.

Арбуз – арбузчык (той, хто есць арбузы) па тыпе: бетон – бетончык.

Знак моўны (вербальны), знак языковай (вербальнай) – двухбаковая адзінка мовы, якая ўяўляе сабой адзінства мысліцельнага зместу і пэўнай паслядоўнасці гукаў.

Кот – абазначае хатнюю жывёлу, складаецца з трох гукаў (зыхнага к, галоснага о, зыхнага т).

Знакавая сістэма, знаковая сістэма – спосаб існавання знакаў. Сукупнасць знакаў, якія знаходзяцца паміж сабой у пэўных фармальных і функцыянальных адносінах.

I

Імітаванне (=імітацыя), імітаванае (імітацыя) – паўтарэнне, узнаўленне адным носьбітам мовы маўленчай прадукцыі іншага.

Трэба адрозніваць розныя віды I.

I. як капіраванне камунікатыўных паводзін дарослага ў натуральных акалічнасцях (не каардынуецца дарослым). I. як адзін з прыёмаў навучання камунікатыўным паводзінам. (*Скажы дзеда, скажы ляля і г. д.*)

I. жэстаў і сітуацый («ладачкі», «да пабачэння»). I. гукаперайманьняў. I. фрагментаў маўлення.

I. неадкладная і адсрочаная. Дзіця часам адразу, а часам праз які-небудзь час паўтарае слова, цэлую фразу або частку фразы дарослага.

Імітацый тэорыя, імітацый тэорыя – тэорыя, якая тлумачыць працэс засваення дзіцем мовы як вынік узнаўлення ім маўленчай прадукцыі дарослага.

Інверсія, і н в е р с и я – граматычна або семантычна матываванае змяненне звыкллага парадку членаў сказа.

Інавацыя, іннавацыя – маўленчы факт, не зафіксаваны ў агульным ужыванні. Дзіцячая І. – прадукт маўленчай дзейнасці адзіяці. І. сферы ўспрымання і ў сферы прадудцыравання маўлення.

І. формаўтваральныя, словаўтваральныя, лексіка-семантычныя, сінтаксічныя.

Інтэрферэнцыя, інтэрференцыя – узаемадзеянне моўных сістэм у сітуацыі двухмоўя; **І.** міжмоўная праўляецца ў фактах адхілення ад сістэмы і норм другой (вывучаемай) мовы пад уплывам роднай (першай) мовы (пар. *траспазіцыя*).

К

Кадзіраванне, кодирование пераўтварэнне ў працэсе маўленчай дзейнасці з дапамогай моўнага коду пэўнай інфармацыі ў тэкст. (Пар. *дэкадзіраванне*).

Калька, калька – **К.** міжмоўная – утварэнне новага слова, фразеалагізма або новага значэння слова шляхам літаральнага перакладу іншамоўнай адзінкі. **К.** словаўтваральная, фразеалагічная, семантычная.

«Дзіцячая» **К.** – утварэнне дзіцем новага слова, фразеалагізма або новага значэння слова шляхам капіравання сэнсу нарматыўнай адзінкі (або яе структурных складовых).

Гэты веласіпед можна ўзяць напрат, а вудачкі бяруць на лоў.

Камунікатыўная дзейнасць, камунікатывная дзейнасць – дзейнасць па перадачы з дапамогай моўных і/або нямоўных знакаў той або іншай інфармацыі.

Кансанантызм, консанантызм – сістэма зычных гукаў канкрэтнай мовы (пар. *вакалізм*).

Каптамінацыі, контоминации узаемадзеянне моўных адзінак, якія судакранаюцца альбо ў асацыятыўным, альбо ў сінтагматычным радзе, што прыводзіць да іх семантычнага або фармальнага змянення ці ўзнікнення новай адзінкі.

Так, у працэсе зносін *дыялог* і *маналог* часта пераплятаюцца, маналог набывае рысы дыялогу, а дыялог уключае ў сябе разгорнутыя выказванні.

Класцеры, кластеры – групы зычных у слове.

Два, глядзі, многа, пальчаткі і г. д.

Для дзяцей ранняга і малодшага дашкольнага ўзросту характэрна ўстараненне **К.**

Паць (спаць), ця (што), назіці (нажніцы), мацьска (матрошка).

Код, код – натуральная мова або іншая сістэма знакаў, з дапамогай якой кадзіруецца пэўная інфармацыя (сэнс).

Крос-секцыйны метада абследавання маўлення, кросс-секцыйны метод абследавання речы – метада, пры якім супастаўляюцца вынікі маўленчай дзейнасці розных дзяцей аднаго ўзросту (пар. *лангіюдны метада*).

Л

Лакуна, лакуна – факт адсутнасці моўнай адзінкі ў адной сістэме (структуры) пры ўмове наяўнасці аналагічнай адзінкі ў другой сістэме (структуры). Л. міжмоўныя, напрыклад, у беларускай мове адносна рускай і наадварот. (Так, для абазначэння скрыні ў сталё, якая высоўваецца, у беларускай мове існуе слова *шэфлядка*. У рускай мове такога спецыяльнага абазначэння няма.)

Л. нарматыўнай мовы, што выяўляюцца ў фактах дзіцячага маўлення.

Смотри, как котенок клубочится! Совсем как ежик.

Ланцуг гулення, цепь гулення – паслядоўнасць складападобных элементаў, якія вымаўляе дзіця ў перыяд гулення, характарызуецца вялікай колькасцю элементаў, якія паўтараюцца, дыфузнасцю гукаў, выразнасцю іх фанетычных характарыстык.

Лексікалізацыя, лексиколізацыя – працэс пераўтварэння некаторага элемента або элементаў у новы ўстойлівы элемент мовы, які функцыянуе ў якасці эквіваленту асобнага слова.

Бумскнуць – кінуць нешта ў кагосьці так, каб яно адскочыла.

Воўк не хадзіў каля сажалкі, баўся, што яго жэбы заквакаюць (нанясуць шкоду).

Лепет, лепет – 1. У шырокім разуменні: вакалізацыя, характэрная для дзіцяці ў першы год-паўтара яго жыцця – да з’яўлення першых слоў; 2. У вузкім разуменні: адна з разнавіднасцей вакалізацый, што ў 7–8,5 месяцаў змяняе *гуленне* і *гуканне* і ўяўляе сабой складападобныя ланцугі кансанантных і вакалічных элементаў, якія ідуць адзін за адным.

Ба-ба, да, да, та, та, та.

У 8,5–9,5 месяцаў з’яўляецца мадуляваны лепет – склады вымаўляюцца з рознастайнымі інтанацыямі.

Лепетны ланцуг, лепетная сувязь – паслядоўнасць складападобных элементаў, што вымаўляюцца дзіцем у перыяд лепету, характарызуецца вялікай колькасцю аднолькавых элементаў, не раздзеленых паўзай. Колькасць гукаў, якія сустракаюцца ў лепетных ланцугах, значна перавышае колькасць фанем роднай мовы.

Лангіюдны метад даследавання маўлення, лангіюдны метод абследавання речі – метад, пры якім паслядоўна фіксуецца маўленне дзіцяці на працягу дастаткова доўгага часу (з дапамогай дзённікавых запісаў, магнітафонаў, відэамагнітафонаў). (Пар. *кроссекцыйны метад*)

Найбольш вядомыя айчыныя лангіюдныя даследаванні дзіцячага маўлення: Гвоздев А.Н. От первых слов до первого класса: Дневник научных наблюдений. – Саратов, 1981; Менчинская Н.А. Психическое развитие ребенка от рождения до 10 лет: Дневник развития дочери. – М., 1996; Салахова А.Д. Развитие звуковой стороны речи ребенка: Дневник матери. – М., 1973; Детская речь. Тексты. Дневники, наблюдения / сост. С.Н. Цейтлин. – СПб., 1993.

М

Мадыфікацыя слова, модыфікацыя слова – пераўтварэнне, якому падвяргаецца слова ў нарматыўнай мове. **М.** гукавая падраздзяляецца на выпадковую (нематываваную) і матываваную («дзіцячая этымалогія»).

Самкі замест санкі: Іх трэба зваць самкі. Яны ж самі едуць па снезе з гары.

Макрэс (замест кампрэс), пэскаватар (замест экскаватар), вуліцыянер (замест міліцыянер).

М. граматычная (марфалагічная): змяненне роду, тыпу скланення назоўніка і г. д.

Ну ты, тата і какет! – бацьку, які прычэсваецца перад люстэркам. У дэвочки царапина, а у меня царап. В нашей группе много стульев и столов. Ножницей нитку сейчас обрежу. Ел колбасу с пюрем.

М. семантычная – змяненне лексічнага значэння слова.

Джэз – разнавіднасць змяі. Выключны – зроблены з ключа.

Мадэль моўная, модель языковая – схема, якая служыць стандартам для утварэння адных моўных адзінак на аснове іншых.

Маналог, монолог – разгорнутае выказванне адной асобы. Істотнай характарыстыкай **М.** з’яўляецца выразнасць кампазіцыі, лагічная паслядоўнасць выкладання думак, адвольнасць выбару адэкватных моўных сродкаў для іх адлюстравання.

Марфема, м о р ф е м а – значная частка слова (корань, прыстаўка, суфікс, канчаток і інш.).

Матываваны, м о т и в и р о в а н н ы й – такі, у якім азначаемае суднесена з тым, што азначае; **М.** слова – слова, якое мае *ўнутраную форму*.

Маўленне, р е ч ь – паслядоўнасць знакаў мовы, пабудаваная па яе законах і з яе матэрыялу і ў адпаведнасці з патрабаваннямі выражанага канкрэтнага зместу (думак, пачуццяў, настрою, стану волі, жаданняў і г. д.).

Маўленне матчына, р е ч ь м а т е р и н с к а я – маўленне дарослага, звернутае да дзіцяці, характарызуецца, як правіла, мноствам спецыфічных рыс: яскравасцю інтанацыйнага афармлення, багаццем паўтораў, якія суправаджаюцца перастаноўкай кампанентаў сказа, спецыяльным адборам лексічных сродкаў і г. д.

Маўленчая дзейнасць, р е ч е в а я д е я т е л ь н о с т ь – дзейнасць чалавека, якая забяспечвае ажыццяўленне камунікацыі на натуральнай мове. Асноўныя кампаненты **М.** д.: гаварэнне і слуханне (пар. *мова*).

Маўленчая (моўная) здольнасць (=моўная кампетэнцыя), р е ч е в а я (я з ы к о в а я) с п о с о б н о с т ь (=языковая компетенцыя) – функцыянальная сістэма, якая фарміруецца ў псіхіцы носьбіта мовы ў працэсе антагенетычнага развіцця. Кампаненты **М.** з.: фанетычны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, слоўтваральны, тэкставы.

Метатэзіс, м е т а т е з и с – перастаноўка гукаў або складоў ў словах. Механізм **М.** не зусім ясны. Адно і тое ж дзіця можа ў адзін і той жа дзень вымавіць слова і правільна, і з перастаноўкай гукаў або складоў.

Гофлі – гольфы, *чыпіяха* – чарапаха, *бендзяк* – бядняк, *сарамутка* – мясарубка, *чаврак* – чарвяк, *сабака ў дубцы* – сабака ў будцы, *свабдя* – свадьба, *тапішок* – петушок.

Мінімальная пара, м и н и м а л ь н а я п а р а – два словы або дзве марфемы, якія адрозніваюцца толькі адной фанемай.

Мак – рак, лак – лук, рыс – рысь.

Увага! Словы тыпу *кот – кіт, воз – вёз* не з’яўляюцца мінімальнымі парамі, паколькі адрозніваюцца дзвюма фанемамі: цвёрдымі і мяккімі зьчнымі і галоснымі.

Мова, я з ы к – сістэма матэрыяльных адзінак, якія служаць зносінам людзей і адлюстроўваюцца ў свядомасці калектыву ў абстрактцыі ад канкрэтных думак, пачуццяў, жаданняў (пар. *маўленне*).

Н

Навучэння тэорыя, наўчэння тэорыя – тэорыя, згодна з якой авалоданне маўленнем зводзіцца да наўчэння ўсім яе асноўным элементам. Механізмамі фарміравання маўлення з’яўляюцца перайманне і падмацаванне.

Нарошчванне асновы, нарашчванне асновы – гук або комплекс гукаў якія дадаюцца да асновы пры формаўтварэнні.

Мне ступнулі на ножку. Мы же люди, а не кошки, и не разговариваем по-млюкному.

Нарматыўная мова, нарматыўны язык – мова, якой карыстаюцца дарослыя носьбіты літаратурнай мовы.

Норма моўная, норма языковая – сукупнасць традыцыйных, ухваленых грамадствам, рэалізацый моўнай сістэмы. Н. арфаэпічныя, граматычныя, лексічныя і інш. (пар. *сістэма моўная*).

П

«Памылковая этымалогія», «ложная этымалогія» – факт устанаўлення носьбітам мовы паходжання роднасных адносін паміж словамі, якія не адпавядаюць іх рэальным адносінам.

Домочадцы – это кто дома курит. Лавачнік – гэта хто на лаўцы сядзіць. Мы з табой лавачнікі. Кустарнік – стораж, які пільнуе кусты.

Пасіўны слоўнік, пассивный словарь – словы, якія чалавек разумее, але не ўжывае ў сваім маўленні (пар. *актыўны слоўнік*).

Парафазія вербальная, парафазія вербальная – замена аднаго слова іншым пры прадуцыраванні маўлення.

Замены паранімічнага характару: *Каза глядзіць у пінцэт* (замест ларнет). *Мне на зуб наставілі клубу* (замест піомбу).

Замены антанімічнага характару: *Я шччэ* (замест ужо) *вялікі, магу сам лыжкай есці. Я заўтра мыўся* (замест учора).

Замены «тэматычнага характару»: *Дай мне сырога клоуна* (замест пятрушкі). *Па радыё пелі песню куўшыні* (замест графіні).

Парафазія літаральная, парафазія літаральная – замена аднаго гука іншым ў складзе слова пры прадуцыраванні маўлення.

Трамбай (замест трамвай), *калдаска* (замест калбаска).

Паранімія дзіцячая, паронимия детская – змяшанне дзіцём гукавых абалонак двух блізкагучальных слоў, што звязана з асаблівасцямі яго вербальнай памяці.

Маленькі Жэня Г называў кадушку подушкой; трохгадовая Іра блытала травінку і тропінку, Дзіма С. – комаріков с фонарыкамі.

Паронімы, паронимы – словы, якія маюць частковае гукавое падабенства пры семантычным адрозненні. П. аднакарэнныя (*калонія – калона, кожа, кожура*) і рознакарэнныя (*эскалатар – экскаватар, фарш – фарс*).

Пашырэнне значэння слова, расшырэнне значэння слова – пашырэнне кола дэнататаў, да якіх адносіцца дадзены гукакомплекс як наступства неасвоенасці пэўных яго кампанентаў (*пар. зву-жэнне значэння слова*).

Сун як любая першая страва: *Што сёння на сун?* (9 г.)

Рукаў – частка адзення, якая пакрывае любую канечнасць (не толькі руку): *У мяня штаны упалі. Один рукав упал, а другой не упал* (3 г.).

Птенец как дзетеныш любога жывого стварэння: *У этого жука скоро будут птенцы.* (4 г.)

Параджэнне маўлення, порождение речи кампанент маўленчай дзейнасці, які забяспечвае стварэнне маўленчай прадукцыі. Гаварэнне – параджэнне вуснага маўлення. Пісьмо – параджэнне пісьмовага маўлення.

Перызітыўнае маўленне, перцептивная речь – *успрыманне* і *разуменне* маўлення (на роднай, другой або замежнай мове).

Прадуцыраванне маўлення, продуцирование речи – адна са складовых маўленчай дзейнасці (*пар. успрыманне маўлення*).

Прасадычная сістэма мовы, просодическая система языка – інтанацыя ў сукупнасці з націскам.

Пратазнак, протознак – знак, які ўжываецца дзіцем у перыяд даслоўнай камунікацыі (жэст, вакалізацыя, міміка).

Пратамова, протоязык – сістэма *пратазнакаў*, якія ўжываюцца дзіцем ў перыяд даслоўнай камунікацыі.

Пратаслова (=вакабула), протослово (=вокабула) – слова, прыдуманая самім дзіцем. Можна быць радыкальным пераўтварэннем нарматыўных слоў. Мае пастаянную гукавую абалонку ў спалучэнні з пастаянным сэнсам.

Андрюша К. (0.11) на працягу 3 мес. выкарыстоўваў гукаспалучэнне *кых* у значэнні адчыні, выключы святло, здымі кофэчку.

Падобныя гукакомплексы ў маўленчай дзейнасці дзіцяці прынята разглядаць у плане пераходнага этапа ад лепету да славеснага маўлення.

Прэсупазіцыя, прэсуппозіцыя – зыходная інфармацыя, якая дае ўдзельнікам камунікацыі, якая дае магчымасць параджаць выказванні і тэксты.

Прэфікс, прэфікс – тое ж, што прыстаўка.

Псікалінгвістыка, псіхалінгвістыка – тэорыя маўленчай дзейнасці. Раздзел лінгвістыкі, які вывучае мову з пункта гледжання механізмаў, што забяспечваюць параджэнне і ўспрыманне маўлення.

Р

Рэгулярнасць, рэгулярнасць характарыстыка моўнай адзінкі, пры якой кожнае яе з’яўленне можа быць прадказана.

Рэлятывныя словы, рэлятывныя слова – словы, рэальны змест якіх змяняецца ў залежнасці ад змянення кропкі адліку, напрыклад, тэрміны раства.

Рэхалялія, эхолялія – неўсвядомленая імітацыя розных гукаў (пар. *аўтарэхалялія*). Ажыццяўляецца дзіцем ў дамаўленчы перыяд.

С

Сегментацыя, сегментацыя – дзяленне, якое ажыццяўляецца індывідам у працэсе маўленчай дзейнасці або моўнага аналізу лінейных моўных адзінак на часткі (сегменты). Памышковая С. – С., якая не адпавядае рэальнаму члененню моўных адзінак.

Сігніфікат, сігніфікат паняццёвы змест моўнага знака (пар. *дэнатат*).

Сістэма моўная, сістэма языковая – 1. Іерархічна ўпарадкаваная сукупнасць моўных адзінак; 2. У процілегласць *норме* глыбінны ўзровень моўнага механізма, які вызначае патэнцыяльныя магчымасці ўтварэння і функцыянавання моўных адзінак.

Словатворчасць, словатворчэства – канструяванне новага слова дзіцем у працэсе маўленчай дзейнасці. Пар. з *мадыфікацыяй* слова нарматыўнай мовы.

Словы гукапераймальныя (анаматапей), словы звукоподражательныя (ономатапей) – абазначэнне прадмета або жывой істоты праз гукакомплекс. Адрозніваюцца прастатой гукавога ладу, даступнасцю для артыкуляцыі ў малодшым узросце, матываванасцю гукавой формы, якая мае зразумелы для дзіцяці «гукаадлюстравальны» характар.

Топ-топ – пра хадзьбу, *нямня* – пра ежу, *ава* – пра сабачку, *бух* – пра хадзьбу.

Спонтаннае маўленне, спонтанная речь – непадрыхтаванае маўленне, маўленне ў натуральных умовах.

Субстытуцыя гукаў, субституцыя звуков – замена аднаго гуча іншым на ранніх стадыях авалодання мовай як следства недасканаласці артыкулярных навыкаў або недаразвіцця фанематычнага слыху; *С. рэгулярная і С. нерэгулярная.*

Эта сказка пла Маса и медведя. Зыли дед и баба и зыла у них внуська. Зваи её Маса.

Суплетывізм словаўтваральны, суплетывізм слоўаобразаватальны – адсутнасць фармальнай выводнасці адной асновы з іншай пры наяўнасці тыповай семантычнай вывадзімасці.

Конь – жарабя, сабака – шчаня.

Суфіксацыя, суфіксацыя – спосаб утварэння слова, пры якім да асновы слова дадаецца суфікс.

Лампёнок – дзетеныш лампы: Ты будеш лампа, а я твой лампёнок. Ты лампиха, а я твой лампёнок (4,7)

Садніца тая, хто наведвае дзіцячы сад: – Ты школьніца? Ты ходзішь у школу? – Не, я садніца. Я хаджу ў сад.

Сэнс, смысл – пазамоўная інфармацыя, якая перадаецца з дапамогай мовы або іншымі спосабамі.

Т

Транспазіцыя, траспозиция – станючы перанос уменияў і навыкаў маўлення на роднай мове ў маўленне на іншай мове (пар. *інтэрферэнцыя*).

Тэкст, текст – паслядоўнасць моўных адзінак, якія перадаюць цэласную і закончаную інфармацыю. Асноўныя ўласцівасці Т.: звязнасць і цэльнасць.

У

Унутранае маўленне, внутренняя речь – кампанент маўлення дзеяння, які заключаецца ў семантыка-граматычным структураванні будучага выказвання (пар. *вонкавае маўленне*).

Унутраная форма слова (= марфемная матываванасць), вутренняя форма слова (= морфемная матывіраваннасць) – наяўнасць у марфемнай структуры слова ўказання на сувязь дадзенага гучання з дадзеным значэннем.

Кукаваць, шыпець, глазуня, пальчаткі і г. д.

Узроўні мовы, узровень языка – моўныя падсістэмы, якія характарызуюцца структурнай і функцыянальнай аднароднасцю адзінак і правіл іх выкарыстання (фанемны У., марфемны У., лексічны У. і г. д.). Адзінкі больш высокіх узроўняў фарміруюцца з адзінак больш нізкіх У.

Упадабленне – гл. *асіміляцыя*

Успрыманне маўлення, воспріятие речи – адзін з відаў маўленчай дзейнасці (пар. з *параджэннем, прадуцьраваннем маўлення*).

Ф

Фанема, фонема – самая кароткая, незлічымая лінейная адзінка гукавога ладу мовы, якая характарызуюцца (у адрозненне ад гука мовы) толькі прыкметамі, што адрозніваюць яе ад іншых фанем.

Фанематычны аналіз, фонематический анализ – аналіз гукавога складу слова або склада, ажыццяўляецца дзіцем пасля спецыяльнага навучання.

Фанематычны слых, фонематический слух – кампанент маўленчай здольнасці, які дазваляе ажыццяўляць чыненне моўнага патоку і атаясамліваецца гукі мовы, распазнаваць гучальнае маўленне.

Фанетычнае (акцэнтнае) слова, фонетическое (акцентное) слово – аб'яднанне адным націскам знамянальнага і службовага слова.

Не ведаю, па гдэрадзе, ці бацьшы, да сябра, ад сястры.

Філагенез, філогенез – узнікненне і развіццё мовы як агульнай з'явы (пар. *антагенез*).

Флексія, флексия – тое ж, што канчатак.

Э

Элізія складовая, элізія слоговая – характэрнае для ранніх этапаў засваення мовы скарачэнне складовай структуры многаскладавага слова. Механізм Э. с. вывучаны мала. Скарачэнне звычайна адбываецца за кошт пропуску ненаціскавага, рэдуцыраванага, складу.

Мя – мячык, дзі – хадзі, дэва – дэвочка, косі – котачка, даняй – даганяй, газін – магазін.

Ёсць, аднак, выключэнні. Так, слова «малако» амаль усе дзеці скарачаюць да *мако*. Часам склад выпадае не поўнаасцю: дзіця не вымаўляе галоснага, але захоўвае зычны (*пфель – партфель*).

Змест

Уводзіны .	3
1. Дзіцячае маўленне як навуковая дысцыпліна – анталінгвістыка .	4
2. Гісторыя ўзнікнення і развіцця айчыннай і замежнай анталінгвістыкі .	8
3. Асноўныя канцэпцыі асваення дзіцем роднай мовы	14
4. Фактары развіцця маўлення. Агульная перыядызацыя маўленняга развіцця . .	18
5. Даславесны этап развіцця маўлення	21
6. Актыўны рост лексічнага запasu, авалоданне значэннем слова	25
7. Авалоданне гукавой асновай маўлення .	35
8. Авалоданне марфалогіяй.	43
9. Словаўтваральныя інавацыі ў дзіцячым маўленні	48
10. Авалоданне сінтаксісам.	51
11. Развіццё камунікатыўных здольнасцей дзяцей дашкольнага ўзросту	53
12. Металінгвістычныя выказванні дзяцей і іх аналіз	68
13. Асаблівасці руска-беларускага двухмоўя ў дашкольнікаў	75
Літаратура.	79
Дадатак	80